

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»

Кафедра української філології
та загального мовознавства

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Матеріали до вивчення курсу
для здобувачів освіти філологічних факультетів
педагогічних університетів

Старобільськ – 2021

Рецензенти:

Глуховцева І. Я. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Кравченко М. В. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».

Історія української літературної мови: матеріали до вивчення курсу для здобувачів освіти філологічних факультетів педагогічних університетів / А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко. 3-тє вид., переробл. і доп. Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021. 128 с.

Методичні рекомендації містять матеріал про лексико-граматичне та функційно-стилістичне вдосконалення української літературної мови на різних етапах історичного розвитку, про її необмежені потенційні можливості, самобутні риси як мови, що перебуває в безперервному розвитку.

Для здобувачів освіти ЗВО, викладачів, усіх, хто цікавиться питаннями історії української літературної мови.

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
(протокол № 10 від 25 червня 2021 р.)

Пам'яті

Бориса Антоновича

Шарпила

ПЕРЕДМОВА

«Історія української літературної мови» – це освітній компонент для здобувачів освіти IV курсу спеціальностей «Середня освіта. Українська мова і література» та «Середня освіта. Українська мова і література. Мова і література (англійська)» ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Важливість цього компонента полягає передусім у його підсумковому, узагальнювальному значенні при вивченні історії української мови в історико-функційному аспекті з обов'язковим урахуванням уже набутих умінь та навичок з історичної фонетики та граматики української мови, зі вступу до мовознавства та слов'янської філології тощо. Принципово вагомим є зв'язок історії української літературної мови з історією нашого народу, з історією його культури та літератури, що забезпечує послідовність і системність у набутті знань здобувачами освіти випускних курсів бакалавріату зазначених спеціальностей.

Мета освітнього компонента – ознайомлення здобувачів освіти з історією української літературної мови, формування в них уявлення про основні етапи й періоди розвитку нашої книжно-писемної мови, про історію формування її норм і стилів, співвідношення з діалектами та іншими мовами, використання в різних стилях літературної мови елементів загальнонародної; формування національної самосвідомості, національної історичної пам'яті; усвідомлення здобувачами освіти місця української літературної мови в загальноєвропейському процесі культуротворення.

Вивчення історії української літературної мови як складника циклу історико-лінгвістичних дисциплін сприятиме формуванню й закріпленню принципово важливих знань, умінь і навичок, більш досконалому й ґрунтовному лінгвостилістичному аналізу писемних пам'яток різних періодів.

Завдання: вивчити загальні процеси розвитку, удосконалення й збагачення літературної мови, формування її лексичних і стилістичних ресурсів; окреслити проблеми нормалізації мови, становлення її стильової різноманітності

у взаємозв'язках з розмовною мовою, діалектами, історією та культурою народу; формувати практичні навички зіставлення мовних особливостей творів певного періоду розвитку мови із сучасними нормами української літературної мови, уміння узагальнювати спостережене.

У результаті вивчення освітнього компонента здобувач повинен

знати: основні поняття з історії української літературної мови; нормативне вдосконалення української літературної мови на різних етапах історичного розвитку, потенційні можливості, самобутні риси української мови, яка перебуває в постійному розвитку;

уміти: аналізувати мову творів видатних письменників XI – XXI ст. для ілюстрування загальних процесів розвитку мови; заглиблюватися в конкретні літописні, літературно-художні, публіцистичні джерела та простежувати хід історичних змін у напрямі до сучасного стану.

МОДУЛЬ А

1. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й ЗАУВАЖЕННЯ ДО ТЕМИ «ВСТУП»

План

1. Місце освітнього компонента в системі філологічної підготовки здобувача вищої освіти. Його роль у розвитку соціально-політичної й національної самосвідомості молоді. Зв'язок курсу з історією України. Узагальнений характер історії літературної мови в системі філологічних дисциплін та його практичне значення в справі реалізації Закону про мови незалежної України, Конституції України (ст. 10).

2. Методологічні й методичні засади вивчення історії мови у функційному аспекті. Розмежування понять історико-структурного аналізу (історична фонетика, граматики, лексикологія загальнонародної мови) і функційного (виділення та розвиток літературної мови, формування її норм і стилів, співвідношення з діалектами та іншими мовами, використання структурних елементів загальнонародної мови в різних стилях).

Літературна мова як форма й чинник національної культури.

Етнос і нація. Спростування догматичного визначення нації: відрив поняття нації від історії етносу (народності), схематично-формаційне обмеження історії нації межами капіталістичного ладу, спроби «розколоти» поняття нації за гіпертрофованим класовим принципом («дві нації в кожній нації»), ігнорування складності й суперечності розвитку різних ознак нації, зокрема національної мови. Нетотожність понять загальнонародна (зокрема й уснорозмовна) і літературна мова на різних етапах історії народу.

Національна літературна мова – вища форма розвитку мови українського та інших етносів.

Проблеми виділення східнослов'янського мовного комплексу з праслов'янської мови й раннього формування українського та російського етносів з відповідними мовними рисами.

3. Періодизація історії української літературної мови. Створення слов'янської писемності як умова формування літературної мови в Київській Русі. Суперечність між книжно-писемною мовою й усним мовленням народу. Відображення в ранніх писемних пам'ятках мовних рис формованих українського й російського етносів.

Поняття України-Русі в працях М. Грушевського, І. Огієнка, С. Єфремова, О. Горбача, А. Кримського й закономірності розвитку літературної мови.

Наукова неправомірність поняття про мови «соціалістичних націй». Хибність твердження про майбутнє «злиття мов».

4. Джерела вивчення історії української літературної мови.

Матеріали до теми «Вступ»

*Історія української літературної мови** – це навчальна дисципліна, яка пов'язана з суспільними, економічними, культурними умовами життя українського народу, станом освіти, науки, книгодрукування, розвитком мистецтв і відбиває офіційний статус літературної мови в державі – її поліфункційність чи обмежені культурно-національні функції.

Предметом вивчення історії української літературної мови є історія найвищої форми-ядра української загальнонародної мови – мови літературної, книжно-писемної.

Літературна мова – основна, наддіалектна форма існування загальнонародної мови, яка характеризується більшою чи меншою обробленістю, поліфункційністю, стилістичною диференціацією й тенденцією до регламентації. За своїм культурним і соціальним статусом літературна мова протистоїть територіальним діалектам, різним типам повсякденно-розмовного койне й просторіччю – як вища форма існування загальнонародної мови.

Історико-функційний аспект вивчення історії української літературної мови – це насамперед відбір для дії, функції в літературному вжитку мовних фактів з усього моря мовних явищ загальнонародної мови; це процес нормалізації

*Увага! Під зірочкою подано визначення термінів, уміщених в енциклопедії «Українська мова».

в словнику, граматиці, правописі; це формування стилів для функціонування у сферах суспільного життя; це використання надбань інших мов, орієнтація на ті чи ті діалекти.

Мовна норма – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови й суспільства. Розрізняють єдино можливі, обов'язкові мовні норми, які відбивають характерні ознаки системи мови, і норми літературної мови.

Періодизація історії української літературної мови допомагає правильно виділити найголовніші проблеми історичного вивчення української літературної мови; сприяє усвідомленню процесу формування українського етносу та його мови, процесу становлення й розвитку української національної мови.

Періодизація історії української літературної мови Юрія Шевельова (за статтею «Українська літературна мова»)

У цій праці Юрій Шевельов виділив основні етапи розвитку української літературної мови та подав загальну характеристику цих етапів.

1 етап. Літературна мова в Київській Русі (X – початок XIV ст., до 1340 р., тобто до загарбання Галицького князівства поляками)

На думку Юрія Шевельова, у Київській Русі могла бути не одна, а кілька літературних мов: *«Кожна місцевість могла мати власний варіант не лише говірної, а й унормованої мови»*. Один варіант – у Києві – тематично здиференційована єдина літературна мова – старослов'янська.

У західноукраїнському регіоні (Галицьке-Волинське князівство) ситуація була іншою. Можна припускати, що тут до 1341 р. існували дві літературні мови (чи два різновиди літературної мови): одна – що базувалася на старослов'янській мові, уживалася в церкві, а друга – власна літературна мова (руська), що розвинулася на основі говірної. Ця мова не збігалася з мовою Києва та прилеглих земель. Цю другу мову, *«угрунтовану первісне – але не виключно – в говірній мові, вживано в світському житті»*.

2 етап. Литовський період (XIV – перша половина XVI ст. – з 1340 р. до 1569 р.)

У літературно-писемній сфері України цього періоду функціювали церковнослов'янська мова та руська мова – актова мова («*руський язык*»). До сьогодні не доведено, якою у своїй основі була руська мова: чи білоруська мова (Юхим Карський), чи мова, що продовжувала традицію унормованої мови Київської Русі; треті (зокрема Іван Огієнко) стверджували, що це українська літературна мова; четверті зазначали, що «*руський язык*» – це «*слов'янський*», тобто мова «*штучна, книжна*».

3 етап. З середини XIV ст. (1569 р.) до початку XVIII ст. (1709 р. – до Полтавської битви)

Функціювали два типи літературної мови: церковнослов'янська (церковна) і мова, наближена до живої народної розмовної української мови (світська). Вони перебували між собою в протиборстві.

У XVII ст. – розквіт стилю бароко.

4 етап. XVIII ст. (з 1709 р. до Івана Котляревського – 1798 р.)

У цей період спостерігається розклад козацької держави після поразки Івана Мазепи під Полтавою, відмирання старої літератури XVII ст., що існувала під гаслом «*якнайменше впорядкованості*».

Після приєднання України до Росії формується новий стиль – класицизм.

У XVIII ст. панівною в Україні стає російська літературна мова. На думку Юрія Шевельова, це сталося не внаслідок насильства чи урядових постанов, а через те, що вжиток російської мови відповідав суспільно-культурній орієнтації освічених верств. Згідно з теорією «*трьох стилів*» періоду класицизму, основою «*високого*» стилю стала російська мова зі значною домішкою церковнослов'янських елементів, чиста ж російська мова зробилася «*середнім*» стилем, а розмовній українській мові відведено роль стилю «*низького*».

Уживання української мови обмежувалося тоді такими жанрами, як інтермедія, пародія, травестія, народна комедія й сатира.

У пам'ятках XVII – більшої частини XVIII ст. здебільшого вживалися північні й західні діалекти української мови.

5 етап. Початок формування сучасної української літературної мови (від Івана Котляревського – доба романтизму, що почав ширитися приблизно з 1820 р., – до Тараса Шевченка й Пантелеймона Куліша)

Відбувається поступова заміна північних і західних говірок у письменстві на південно-східні говірки. Це зміщення остаточно закріпилося вже в новій українській літературній мові, зокрема у творах Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського та ін., які спиралися на говірки Полтавщини, Харківщини та південної частини Київщини.

6 етап. Доба Тараса Шевченка й Пантелеймона Куліша (з 1840 р. до 60-х років XIX ст.) – створення сучасної української літературної мови – новітньої української літературної мови

Романтизм, який почав поширюватися приблизно з 1820 р., увінчався в Україні творчістю Тараса Шевченка та Пантелеймона Куліша, які згодом вийшли далеко за межі романтизму. Романтизм сприяв формуванню в Україні сучасної української літературної мови.

7 етап. Друга половина XIX ст. (1860 – 1880 рр.)

Існували два варіанти сучасної (за термінологією Юрія Шевельова – «новітньої») української літературної мови: східний і західний.

Східноукраїнський варіант хоч і розвивається, але в несприятливих умовах через утиски з боку російського уряду.

8 етап. Кінець XIX – початок XX ст. (до 1917 р.)

На межі століть спостерігається інтенсивне збагачення української літературної мови в різних стилях, розширення меж її функціонування, намічаються реальні шляхи її подальшого

розвитку через вироблення єдиної літературної мови для всієї України. контакти між літературною мовою підросійської України (більша частина країни), тобто східноукраїнським варіантом, і літературною мовою на півдні України, тобто галицьким та буковинським варіантами, хоч і не були постійними, мали перешкоди, але загалом були плідними для розвитку української літературної мови кінця XIX – початку XX ст.

Фактично сталося так, що саме Західна Україна в 1860 – 1880 рр. підхопила літературну мову, вироблену романтиками. Унаслідок заборон царського уряду 1863 р. і 1876 р. більшість українських видань друкувалися в Галичині. Через це східноукраїнська літературна мова зазнає *«огаличання»*, до неї проникають галицизми.

Принцип вироблення літературної мови шляхом синтезу елементів народної мови та пісні продовжував діяти й на межі століть, хоча сфера його дії в подальшому значно звузилася й реально цей принцип заступив принцип сполучення діалектів.

9 етап. Після революції 1917 р.

Триває взаємодія двох варіантів сучасної української літературної мови й після революції 1917 р. Різнобічний вплив галицьких елементів надзвичайно зріс у 20-х роках, під час так званої *«українізації»*.

Юрій Шевельов підкреслював, що й після воз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною (Галичина, Волинь – 1939 р., Буковина – 1940 р., Закарпаття – 1945 р.) спостерігався певний вплив мови західноукраїнської інтелігенції на українську літературну мову в книжкових і періодичних виданнях, хоча політичне керівництво ще від початку 30-х років ставилося до цього несхвально.

Періодизація історії української літературної мови Любові Мацько та Віри Христенюк

1. Староукраїнська (давньоукраїнська) літературна мова (IX – перша половина XIV ст.).
2. Середньоукраїнська літературна мова (середина XIV – XVII ст.). Литовсько-польська доба (1350 – 1650).

3. Українська літературна мова початкового періоду формування її на народнорозмовній основі. Козацька доба (1648 – 1780).

4. Нова українська літературна мова (кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст.).

5. Українська літературна мова періоду 40-х рр. XIX – початку XX ст.

6. Українська літературна мова за радянських часів.

7. Доба нової державності української мови.

Періодизація історії української літературної мови

Бориса Шарпила

1. Літературна мова періоду Київської Русі (України-Русі) (X – XIII ст.).

2. Літературно-писемна мова української народності (етносу) XIII – XVI ст.

3. Розвиток української літературної мови напередодні й у час визвольної війни 1648 – 1654 рр. Відродження й збагачення української культури, літературної мови в XVII – на початку XVIII ст.

4. Розвиток української літературної мови у XVIII ст.

5. Нова української літературна мова. Формування національної літературної мови, побудованої на живомовній загальнонародній основі. Попередники Т. Шевченка. Т. Шевченко – основоположник сучасного типу літературної мови.

6. Українська літературна мова в II половині XIX – на початку XX ст.

7. Розвиток української літературної мови в УНР (1917 – 1920 рр.).

8. Українська літературна мова в умовах УРСР (20-і рр. – кінець 80-х рр. XX ст.).

9. Епохальні зміни в розвитку літературної мови за період державної самостійності України (кінець 80-х рр. XX ст. – до сьогодні).

Рекомендована література до теми «Вступ»

1. Блик О. П. Історія української літературної мови : практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. 207 с.
2. Гриценко Павло. Мова. *Українці* : іст.-етногр. моногр. : у 2 кн. / за ред. А. Пономарьова. Опішне : Українське народознавство, 1999. Кн. 1. С. 123–131.
3. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 668 с.
4. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навчальний посібник. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.
5. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.
6. Мацько Л. І., В. Ф. Христенюк. Актуальні питання історії української літературної мови. Київ : НПУ, 2003. 64 с.
7. Мацюк Г. П., Панько Т. І. Питання української мови в системах поглядів М. Грушевського. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 3–11.
8. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с.
9. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.
10. Півторак Г. Хронологічні параметри процесу формування української мови. *Українська мова та література*. 1998. № 29 – 32. С. 1–3.
11. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 9–21.
12. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.
13. Постать Степана Смалья-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. і сучасна рецепція його доби : тези доп. Міжнар. наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження видатного укр. філолога, культурного і громадського діяча (19 – 21 лют. 2009 р., Чернівці). Чернівці : «Місто», 2009. 131 с.

14. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : «АртЕк», 2001. 392 с.

15. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

16. Шевельов Юрій. Українська мова. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. Харків, 1999. Т. 8. С. 83–100.

17. Шевельов Юрій. Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. I. Мовознавство. 583 с.

2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ Й ЗАУВАЖЕННЯ ДО ТЕМИ «РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНОЇ МОВИ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ»

План

1. Проблема українства Київської Русі. Розселення слов'янства від IV – V ст. н. е. і формування західних, південнослов'янських, східнослов'янських етносів. Відомості про етнічні ознаки південно-західної групи слов'ян (майбутніх українців) і північно-східної групи (новгородці, псковитяни, суздальці) – майбутніх росіян.

Давнє формування специфічних етнічних відмінностей, зумовлених географічними чинниками, особливостями виробництва й стосунків із сусідніми народами (М. Грушевський). Порівняно пізнє виявлення мовних особливостей: «до VIII ст. наскребти риси української мови річ неможлива» (Ю. Шевельов).

Реальні українізми та росіїзми усного мовлення, що виявляються й нарастають у книжній мові XI – XIII ст. Складність аналізу етнічних відмінностей в усному мовленні внаслідок його розходжень з книжно-літературною мовою (типові для доби феодалізму «ножиці»).

2. Наукові дискусії з проблеми літературної мови Київської Русі. Проблеми походження писемності в слов'ян. Роль

старослов'янської (староболгарської) мови. Пристосування старослов'янської фонетики й морфології до живої східнослов'янської. Збагачення старослов'янізмами словникового складу й словотворення літературної мови Київської Русі.

Погляди І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, О. Шахматова, С. Обнорського, В. Виноградова, Б. Ларіна на характер літературної мови Київської Русі. Поняття про київське койне. Двомовність книжної мови.

Полеміка А. Кримського з великодержавницькою концепцією Погодіна-Соболевського. Дослідження Л. Булаховського («Питання походження української мови»).

Сучасні дискусії з проблем стародавньої літературної мови (див. додаток).

Подвійний процес а) усе більшого проникнення живомовних українських народнорозмовних елементів у книжну мову і б) посилення діалектних відмінностей у процесі розвитку української мови. Порушення книжно-літературної традиції в Галицько-Волинському літописі за рахунок живомовних елементів. Система мовних відмінностей у новгородських берестяних грамотах.

3. Жанрово-стилістичне багатство літератури Київської Русі:

а) літературні пам'ятки на старослов'янській основі: **конфесіональні** (від лат. *confessionalis* – «віресповідний») твори релігійного змісту: **євангелія, псалтирі, четі-мінеї, учительні збірки, толкові книги, життя святих (патерики), апокрифи;**

переклади з грецької мови, виконані давньоруськими перекладачами;

оригінальні проповідницькі твори, написані старослов'янською мовою;

науково-географічні збірники;

б) твори, написані народно-літературною мовою із значними вкрапленнями українізмів:

твори Володимира Мономаха: «Повчання...» – автобіографія й лист до князя Олега. Церковнослов'янізми

в першій частині «Повчання...» й живомовний виклад в автобіографічній частині;

Руська правда – зведення законів Київської Русі;

літописи: Повість временних літ; Київський літопис; Галицько-Волинський літопис.

Історична достовірність і високий патріотизм літописів. Стилiстична багатоплановiсть лiтописiв: поєднання iсторично точних даних з викладом народних легенд, диференцiацiя мови текстiв залежно вiд змiсту на народно-лiтературний i старослов'янський варiанти; лексичне багатство мови лiтописiв; схiднослов'янська народна лексика, наростання українiзмiв; вiзантiйсько-iнтернацiональна лексика, старослов'янiзми. Вiдображення у фонетицi й граматицi мовноструктурних змiн. Стилiстична варiантнiсть текстiв: вiд «протокольних» констатацiй до ораторського пафосу й фiлософських роздумiв.

Истотнi вiдмiнностi в мовi пiвденноруських (українських) i пiвнiчноруських (новгородських, ростово-суздальських) лiтописiв. Українська мовна основа Галицько-Волинського лiтопису (XIII ст.). Висока поетичнiсть Галицько-Волинського лiтопису;

в) дiловий стиль лiтературної мови. Грамота Мстислава 1130 р., Новгородські берестяні грамоти. Мовнi вiдмiнностi пiвденноруських i новгородських грамот;

г) памфлетний стиль «Молiння Данила Ваточника» (XIII ст.). Критичний гумор «Молiння». Висловлення проти бояр i ченцiв. Використання книжно-лiтературної лексики. Афористичнiсть мови, фольклорно-приказковi елементи;

д) «Слово о полку Игоревiм» (1185 – 1187 рр.) – найвище надбання художньо-лiтературного стилю. Високий патріотизм «Слова». Історична достовірність змісту. Народнорозмовна основа «Слова». М. Драгоманов і П. Житецький про наступність «Слова» в українських думках і піснях. Т. Шевченко і М. Рильський – перекладачі «Слова».

Величезний лексико-фразеологiчний дiапазон «Слова»: вiд язичницької лексики, греко-вiзантiйськi й тюркськi мовнi елементи, широке використання живомовних поетичних засобiв.

Поєднання елементів публіцистичного й художньо-белетристичного стилів. Метафорична майстерність мови.

«Слово» – українська мовна пам'ятка і його загальносхіднослов'янське значення. Величезний вплив «Слова» на розвиток української, російської, білоруської літератури й літературної мови.

Вивчення «Слова» в школі.

До проблеми походження писемності й літературної мови в Київській Русі

Імовірним чинником появи літературної мови є наявність писемності. Певний час існувало твердження, що українська літературна мова з'являється в результаті прийняття християнства – 988 рік. Щоправда, залишається без відповіді таке питання: невже до хрещення України-Русі не існувало буквено-звукового письма, яке використовувалося в тих чи тих громадських або державних потребах? Свідченням існування писемності в дохристиянській період є знаменитий Гніздівський напис I чверті X ст., договори з Візантією від 912, 945, 972 рр.; відомості про письмо без «устроєнія», уміщені в трактаті Чорноризця Храбра (X ст.), про Євангеліє й Псалтир, писані руською мовою, що знаходимо в «Житті Костянтина»; про славновісні Софійські графеми, відкриті вченим С. Висоцьким. Ще одним вагомим підтвердженням давності нашого письма є публікації про загадкову «Велесову (Влесову) книгу» – пам'ятку, написану ще, імовірно, у IX ст. за абеткою з 27 літер, у якій поряд з грецькими було 9 слов'янських. Усі перелічені факти дають підстави для твердження про існування в русичів-українців самобутнього письма й літературної мови ще задовго до прийняття християнства.

Не менш важливим є на сучасному етапі визначення поняття «**давньоруська мова**». Слід відкинути трактування давньоруської мови як спільної мови або прамови, на основі якої утворилися українська, російська або білоруська мови, бо, як слушно зауважує І. Огієнко у своїй книзі «Історія літературної мови»: «...Україна, що тоді звалась Русь, під своєю державою об'єднала в IX – X віках увесь слов'янський схід, цебто народи український, російський та білоруський, але це було об'єднання

*виключно державне, політичне і жодному разі не етнічне і не мовне». Тодішня Русь становила союз племен слов'янських і неслов'янських з центром у м. Києві. У Києві сформувався й літературний різновид розмовної мови «**київське койне**», що стало живомовною основою тодішньої літературної мови.*

Не слід також залишати поза увагою вплив старослов'янської мови на формування книжно-писемної мови Київської Русі. Отже, **давньоруська мова** – це літературна (книжно-писемна) мова Київської Русі, що розвинулася на старослов'янських (церковнослов'янських) писемних традиціях і народнорозмовною основою якої, імовірно, була північноукраїнська (давньокиївська) говірка давньої української мови. Підтвердження цій думці знаходимо в статті В. Русанівського «Давньоруська мова: міф чи реальність?» (1993 р.), у якій зауважено, що «у донаціональний час, зокрема в давньокиївській період, поряд з розгалуженою системою місцевих, племінних діалектів, існувала створена на базі старослов'янської давньоруська **літературна** мова, яка була засобом писемного спілкування, але ніяк не впливала на строкату розгалуженість східнослов'янських мов-діалектів».

Київське койне – спільна розмовна мова, яка утворилася в Києві, де здавна проживали представники різних українських і східнослов'янських племен (полян, деревлян, сіверян, кривичів, новгородських словен та ін.), унаслідок стирання відмінностей між племінними діалектами зазначених племен і створення на цій основі наддіалектної мови, яка лягла в основу давньоруської літературної мови.

Старослов'янська мова – перша фіксована писемними пам'ятками (з другої половини IX ст.) літературна мова слов'ян, що утворилася на основі солунсько-македонського діалекту старослов'янської мови та книжно-писемних традиціях грецької (літературної мови Візантії). У Київську Русь потрапила в староболгарському варіанті.

Церковнослов'янська мова – територіальний варіант старослов'янської мови, яка виконувала функції церковної мови. Побутуючи на певних слов'янських теренах, у її мовну основу проникали живомовні елементи інших слов'янських мов. Розрізняють кілька локальних ізводів (варіантів) цієї мови:

руський, болгарський, сербський та ін. Цією мовою в Київській Русі переважно написані пам'ятки конфесійного (віресповідного) стилю.

Конфесійний стиль* (від лат. *confessio* – визнання) – стильовий різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби суспільства.

Конфесійні твори релігійного змісту в Київській Русі були написані на старослов'янській (церковнослов'янській) основі. До творів руського (давньоукраїнського) ізводу церковнослов'янської мови належать такі пам'ятки:

Євангелія: Остромирове (1056 – 1057), Архангельське (1092), Галицьке (1144), поповича Євсевія (1283) та ін.

Псалтирі: зібрання релігійних пісень, молитов, наприклад, Київський Псалтир (1371).

Четъ-мінеї (з гр. мінея «місячна») – це книги релігійних пісень, молитов, відомостей про святих, розміщених за роками й місяцями, наприклад, Четъ-мінея (1093).

Учительні збірки проповідей, навчань; написані в Болгарії: «Златоуст», «Златоструй», створені в Україні – «Ізмарagd», «Златая цѣпь» (кінець XIII – початок XIV ст.).

Толкові книги: «Шестоднев», «Апостол».

Життя святих (патерики): Успенський збірник (XII ст.), житія Феодосія Печерського, Бориса і Гліба; Києво-Печерський патерик (XIII ст.).

Апокрифи (гр. *apo* – префікс зі значенням заперечення, перетворення) – твори на біблійні теми, не визнані церквою, заборонені: «Толкова палея», «Історична палея» (палея-древня); «Ходіння Богородиці по муках», «Сказання про апостола Андрія, царя Соломона й Китовраса». В апокрифах відчутний стильовий зв'язок з фольклором, наявні елементи просторіччя.

Оригінальні проповідницькі твори, написані церковнослов'янською мовою: «Слово о законѣ і благодати» Іларіона, «Поученія» Кирила Туровського. Ці твори належать до ораторсько-публіцистичного (проповідницького) жанру; їм властивий високий патріотизм, широкий історичний діапазон (напр. «Слово о законѣ і благодати» Іларіона). У пам'ятках наявне поєднання старослов'янських мовних конструкцій з лексикою Київської Русі.

У «Повчаннях» Кирила Туровського відчутний ораторський пафос, майстерно використано порівняння з природою.

Старослов'янська основа переважає також у науково-географічних збірниках: «Ізборники Святослава» (1073, 1076), «Фізіолог»; у перекладних творах з грецької мови: «Хроніка» Георгія Амартола, «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Александрія», «Хроніка» Іоанна Малали та ін.

Уже в цих церковнослов'янських пам'ятках наявні нечисленні, поодинокі живомовні українські риси: **СТОУДЬНЬЦЬ** (О. Єв., 1056 – 1057), поруч зі старослов'янським **СТЖДЬНЬЦЬ; ДАСТЪ, КОУПАТЬ; Володимера** (О. Єв., 1056 – 1057) та ін. замість старослов'янських **ДАСТЪ, КОУПАТЬ;** поруч зі старослов'янською – **Владимера** (Сл. про закон і благодать). Отже, ці поодинокі живомовні українізми, які ледве помітні в староболгарському оточенні, становлять неабияку цінність щодо перспективи української літературної мови на живій розмовній основі й поступового усунування так званих «ножиць» між мовою літературною й живою розмовною.

Концепції про роль старослов'янської мови та її вплив на розвиток літературної мови Київської Русі (України-Русі)

І. Огієнко (митрополит Іларіон): «... наша початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була в нас мовою зовсім чужою, її добре розуміли... Кожен списувач, переписуючи книжку, пильнував її зробити зрозумілішою, а тому самовільно змінював і чужі форми, і чужі слова на свої, цебто українізував їх. Через це нашу стародавню церковну й літературну мову ... треба звати мовою староукраїнською».

С. Смаль-Стоцький зазначав, що церковнослов'янська мова мала «великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках».

Ю. Шевельов: «Умовна дата постановля давньоукраїнської (церковної) мови – дата хрещення Русі – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською».

Два основні типи літературної мови в Київській Русі. У зв'язку з прийняттям християнства (988 р.) незаперечним фактом є перенесення старослов'янської мови з Болгарії в Русь.

З того часу, як зазначив російський мовознавець В. Виноградов, між старослов'янською (староболгарською) книжною мовою й живою мовою східних слов'ян почалася інтенсивна взаємодія, унаслідок якої виникли два типи літературної мови: **1) книжно-слов'янський**, у якому домінують церковнослов'янські мовні риси; **2) народно-літературний**, у якому достатньо відчутними є живомовні риси.

До першого типу В. Виноградов зараховує «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, до другого – «Слово о полку Ігоревім».

І саме в *пам'ятках, написаних народно-літературною мовою*, таких як: «Повість временних літ», Київський літопис, Руська правда, «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім» та ін. живомовні українські риси наявні на всіх рівнях.

Відмінності між старослов'янською й давньоруською (давньоукраїнською книжною) мовами (з підручника П. Плюща : Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.).

Фонетичні відмінності

1. З праслов'янських звукосполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* у старослов'янській мові виникли неповноголосні сполучення **ра, ла, рѣ, лѣ (градѣ, хладѣ, врѣгѣ, шлѣмѣ)**, а в давньоруській – повноголосні сполучення **оро, оло, ере, ело (городѣ, холодѣ, берегѣ, шеломаѣ)**.

2. З праслов'янських початкових сполучень **ort*, **olt* у старослов'янській мові виникли початкові сполучення **ра, ла (рабогта, ладин, префікс раз-)**, а в давньоруській – **ро, ло (робогта, лодья, префікс роз-)**.

3. Спільнослов'янське початкове **je* в старослов'янській мові відбилося у вигляді так само початкового **к [je]**, а в давньоруській у вигляді **о (кзеро, кдинѣ – озеро, одинѣ)**.

4. Аналогічно в старослов'янській і давньоруській мовах виникли такі звукові відмінності: **свѣшта – свѣча (шт – ч з праслов'янського *tj), ноштѣ – ночь (шт – ч з праслов'янського *kt), азѣ – пазѣ (а – ја)**

Морфологічні відмінності У префіксації, суфіксації та ін.

1. Старослов'янським префіксам **из-**, **раз-**, **прѣ-** в давньоруській мові відповідають **вы-**, **роз-**, **пере-** (**излнги – вылнги**, **раздати – роздати**, **прѣстѣпннн – перестѣпннн**).

2. Старослов'янським суфіксам **-стви (ї)**, **-н (ї)**, **-тель** у давньоруській мові відповідають **-ство**, **-ь(ї)**, **-ник (царствнн – царство, веселнн – весельї, хулнтель – хульннн та ін.)**.

3. Іноді старослов'янському слову з суфіксом відповідає давньоруське слово без суфікса (**спаснтель – спась**).

4. Іноді ознакою старослов'янського походження слова є наявність суфікса, відсутнього взагалі в давньоруській мові, на зразок **-зн(ь)**: **жнзн**.

5. Наявність у старослов'янській мові значної кількості складних слів, утворених за допомогою складання коренів різних слів або окремих слів (**вседержнтель, благовоннн**) при характерній для давньоукраїнської мови обмеженості такого способу творення слів.

У словозміні

У старослов'янській мові	У давньоруській (давньоукраїнській) мові
1. Кінцевий л у м'якому варіанті відмінювання іменників, займенників, прикметників і дієприкметників у флексіях род. відм. одн. та наз. відм. множини ж. р. і знах. відм. множ. чол р. (земла, мжжа, своєа, добрыа).	Аналогічно в тих формах флексія -ѣ (земѣ, мужѣ, своєѣ, доброѣ).
2. Флексії -аго (род. відм. одн. чол. і сер. р.), -оумоу (дав. відм. одн. чол. і сер. р.), ыа (род. відм. одн. прикметників ж. р.): добраго, доброуму, добрыа.	Аналогічно в тих формах флексія -ого, -омоу, -оѣ (добраго, доброуму, доброѣ).

3. Нечленна форма наз. відм. одн. ч. р. активних дієприкметників теп. ч. на -Ы (МОГЫ).	Аналогічно форми на -а (МОГА; пор. сучасн. укр. ЯКОМОГА)
4. Нечленна форма наз. відм. одн. чол. р. активних дієприкметників минулого часу на -Ъ (з*је) типу ЛОВЪЪ, МОЛЬ	Аналогічно форми на -ВЪ (ЛОВИВЪЪ, МОЛИВЪЪ)
5. Нечленна форма наз. відм. одн. чол. р. присвійних прикметників на -Ъ типу ЯРОСЛАВЪЪ	Аналогічна форма ЯРОСЛАВОВЪЪ або рівнозначна форма родового відмінка приналежності – ЯРОСЛАВА
6. Суфікс активних дієприкметників теперішнього часу -ЖШТ-, -АШТ- і деякі інші	Аналогічно суфікси -ОУЧ-, -ЯЧ

Живомовні риси української мови в пам'ятках Київської Русі XI – XIII ст.

(з підручника П. Плюща: Історія української літературної мови. Київ : «Вища школа», 1971)

У фонетиці

1. Перехід **ѣ** в **і** (наприклад, **сѣвѣдѣтельствоуютъ** замість **сѣвѣдѣтътельствоуютъ** і навпаки: **пострѣщи сѧ** замість **пострищи сѧ** в «Житті св. Сави Освященного» XIII ст.).

2. Злиття звуків **ы** та **і** (наприклад, **просыгги, сѣвѣтныкъ** – в Добриловому Єв. 1164 р; **сыръ** замість **сиръ** у записі Галицького Євсевійського Єв. 1283 р.).

3. Подовження **о** в новоутворених закритих складах на шляху до пізнішого переходу його в українській мові в різні дифтонги і монофтонги, зокрема в **і**. Про подовження **о** свідчить, наприклад написання **оо** в словах **воовъця** із «вівця» і **воовчихъ** «вівчих» у Галицькому Єв. близько 1266 р.

4. Подовження *e* в таких же складах, як перехідний етап до пізнішого переходу цього звуку в різні дифтонги та в *i*. Про це свідчить написання *e* через «нове ять» в словах типу **пѣщѣ, камѣнь, матѣр, вєсѣлькѣ** і под. у Добриловому Єв. 1164 р. і в багатьох інших пам'ятках.

5. Перехід *e* в *o* після шиплячих перед дальшими твердими приголосними при наявності інших давньоукраїнських рис (наприклад, **носящомоу** в «Лѣствиці» XII ст.; **пожившомъ, прикмшомоу** – в «Тріоді Мойсея Киянина» XII – XIII ст.).

6. Групи РИ, ЛИ на місці колишніх рь, лъ, рь, лъ між приголосними (**яблыко** в «Житії св. Сави Освященного» XIII ст. і **скрыжет** у Луцькому Єв. XIV ст.).

7. Чергування *y* – *o* перед дальшим приголосним при наявності інших давньоукраїнських рис (наприклад, **вгодънии, үгодънѣ** в «Житії св. Сави Освященного» XIII ст.).

8. Рефлексія найдавніших праслов'янських груп ***zdj, *zgj**, як **ždž** (на письмі в давньоукраїнських пам'ятках цей звуковий напис часто передається літерами **жч**: наприклад, **дъжчѣ** замість старослав. **дъждѣ, вѣжчелѣшия** замість старослов. **вѣжделѣша** в Галицькому Єв. близько 1144 р.).

9. Гортанне фрикативне **ɣ** (наприклад, **осподарѣ** у написі на чарі Володимира Давидовича 1151 р., де відсутність початкового **г**, імовірно, свідчить про його фрикативну вимову).

У морфології

1. Закінчення **-ови (-єви)** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, властиві взагалі давньоукраїнській літературній мові, так і сучасній українській (Пор. у «Слові о полку Ігоревім»: **красному Романови, по дүнаєви**).

2. Кличний відмінок II відміни іменників (наприклад, у «Слові о полку Ігоревім»: **чили вѣспѣти было, вѣщен бояне, велєсовѣ внүче**).

3. Закінчення **ѣ** у родовому відмінку однини іменників колишніх основ на ***ја**, яке трапляється в давньоукраїнській літературній і збережене в сучасній у вигляді **і** (наприклад, **отѣ سموковницѣ, близъ поустынѣ** в Євсевійовому Єв. 1283 р. – сучасна українська – **смоковниці, пустині**).

4. Форми двоїни і множини наказового способу дієслів класів **-є-** та **-и-** з суфіксальним **ѣ** під впливом аналогічних форм дієслів класів **-е-, -не-** (наприклад, **свѣжѣте** – укр. *зв'яжіть* у Добриловому Єв. 1164 р.; **не хвалѣтеся** – у Христінопольському Апостолі XII – XIII ст. – укр. *не хваліться*).

5. Форми 2 особи множини наказового способу **-итѣ-, -ѣтѣ-** замість **-итє-, -ѣтє-** (наприклад, **купитѣ совѣ,** **проситѣ,** **любитѣ** у Євсевійовому Єв. 1283 р.; пор. сучасне укр. *купіть,* *просіть,* *любіть*).

6. Форми імперфекта 3 особи однини і множини із закінченням **-тъ** (наприклад, **помняшеть** – у «Слові о полку Ігоревім», **нарицахуотѣ** – у Євсевійовому Єв. 1283 р.).

7. Форми 3 особи дієслів теперішнього і простого майбутнього часів однини без закінчення **-тъ** (наприклад, **весе мирѣ по нѣмѣ иде,** **себе не може спасти,** **приде година** – у Євсевійовому Єв. 1283 р.).

8. Форми 1 особи множини теперішнього і майбутнього простого часів на **-мо** (наприклад, **дамо,** **вѣмо,** **створимо** – у Євсевійовому Єв. 1283 р.).

9. Змішування приєменників і префіксів **сѣ-** і **изѣ-** (наприклад, **азѣ во чюхѣ силоу ишѣдѣшю з мене** – у Євсевійовому Єв. 1283 р.).

У лексичі

Болонье (*оболонь* – низьке місце, що заливається водою), **вервь,** **село,** **ирни,** **криниця,** **пуща** (дрімучий ліс), **рѣвнѣ** (глек), **зоря,** **тѣлитися** (у значенні «ховатися», «укриватися») тощо.

Живомовний вплив є особливо відчутним у давніх пам'ятках офіційно-ділового (юридичного) стилю, зокрема в «Руській правді» (1016 – 1070) – зведенні законів Київської Русі, де практично відсутні церковнослов'янізми, що свого часу дало підстави твердити відомому російському вченому С. Обнорському про самотність літературної мови Київської Русі, про її самостійний незалежний розвиток від старослов'янських традицій.

У пам'ятці, як зауважує В. Русанівський, «простежуються явні українізми: **теля, тынъ, найметъ** «наймит», **бұслы, гостинець** «шлях», **пакощи, батогъ...**». Також переважають повноголосні форми слів; замість старослов'янських приголосних шт, жд ужито давньоукраїнські ч, ж: **аче** поряд з **аще, продаже, межа** та ін. Форми третьої особи однини і множини дієслів теперішнього і простого майбутнього часів закінчуються на **-ть**: **оударить, оутнетъ, оусъхнутъ, заплататъ** та ін.

«Поученіє Володимира Мономаха (1096). Для пам'ятки характерні церковнослов'янізми в I частині повчання і живомовний виклад в автобіографічний. Тут наявні деякі українізми, які мають продовження і в граматичній системі сучасної української літературної мови, наприклад, структурно змінений другий плюсквамперфект як ознака живого мовлення тодішнього українця: **«Богъ не лѣнива мя былъ створилъ»**. На сучасному етапі розвитку української мови це давноминулий час, граматична часова форма, яка ідентифікує особливості мовлення давніх і сучасних українців.

«Слово о полку Игоревім» (1185 – 1187) – це найвище надбання художньо-літературного стилю. Основа твору народнорозмовна. Так, на лексичному рівні в пам'ятці наявні такі ж слова і з тим же значенням, що і в сучасній мові: **кожұхы, яруга, не доста, жалоци, година, брехати, тұга**; на фонетичному рівні спостерігаємо повноголосі форми: **велесовъ, соловію, всеволодъ, шеломомъ** та ін.; на граматичному – форми давального відмінка однини іменників другої відміни чоловічого роду на **-ови, -єви**: **Романови, Игорєви** паралельно з формами на **-у**: **Ярославұ, Мстиславұ**; уживання кличного відмінка в синтаксичній конструкції звертань: **«о бояне, соловію стараго времени! ... бояне, велесовъ вңче! свѣтлыи ты Игорю братие и дръжино!**

Усі ці мовні риси переконливо свідчать, що пам'ятка написана давньою українською літературною мовою. Ще одним важливим підтвердженням цієї думки є зауваження **П. Житецького** про особливості ритмомелодики «Слова...», яке становить «архаїчний першообраз малоруської думи». Про

зв'язок пам'ятки з українською народною піснею зауважував російський учений **Ф. Буслаєв**: «Зіставлення українських пісень з цією давньою пам'яткою важливе для науки з багатьох причин: по-перше, укаже на існування багатьох епічних форм народної поезії вже в XII столітті..., і, нарешті, пояснить південне походження „Слова”, довівши найближчу спорідненість з руською поезією, саме південною, яка досі зберігається в українських поезіях». А плач Ярославни, на думку Б. Пастуха, «ніби перекликається з жіночим голосінням жінок-українок, що жили в різні віки». Про те, що «Слово...» – це пам'ятка українського (південноруського) походження, зазначав російський критик В. Белінський, аналізуючи особливості мови та побуту, відображені у творі: «Слово о полку Ігоревім» різко відгукується південноруським походженням. Є в мові його щось м'яке, що нагадує сьогоденне малоруське нарiччя. Але найбільш за все говорить за руськопівденне походження відображений у ньому побут народу. Є щось тепле, шляхетне й людяне у взаємовідносинах діючих осіб цієї поеми. Усе це відгукується Південною Руссю, де й тепер ще так багато людяного й шляхетного в родинному набутті».

Галицько-Волинський літопис (1201 – 1292). Наростання живої розмовної української мови стає ще відчутнішим після монголо-татарської навали, коли відбулася остаточна руйнація Київської Русі, а політичний, економічний і культурний центр України-Русі перемістився в Галицько-Волинське князівство. Важливою пам'яткою цього періоду є Галицько-Волинський літопис, у волинській, другій частині якого зменшується питома вага церковнослов'янiзмiв і збільшується живомовний український елемент. За даними дослідника цієї пам'ятки А. Генсьорського, у галицькій (першій) частині літопису (до 1262 р.) «знаходимо 541 випадок уживання неповноголосних слів і лише 169 повноголосних..., тоді як у волинській частині... – лише 71 неповноголосне й 375 повноголосних». У волинській частині літопису зафіксовані живомовні українiзми як ознака перемагаючої на той час основи літературної мови: **Володимероу, городаы, соломы, полонъ, соромота, золото,**

голова, забороло та ін. (наявність повноголосних форм як важлива фонетична риса); **вѣхоть, недѣля** (у значенні святковий день), **ѹи** (дядько по батькові, пор. – вуй, вуйко), **стрын** (дядько по матері) – живомовні риси на рівні лексики; на рівні граматики – уживання паралельних закінчень в іменниках II відміни чоловічого роду в давальному відмінку однини: **ко строеви, ко братоу**; уживання форми кличного відмінка в синтаксичній конструкції звертань: **лве княже**; наявність давноминулого часу: **былъ далъ** та ін. Посилення живої розмовної мови А. Генсьорський пояснює певними соціальними чинниками, серед яких важливим є саме демократичні: «зміцнення князівського сюзеренітету у зв'язку з підтримкою служилих людей і «молодих бояр» або посилення значення міщан внаслідок появи нової міщанської організації за німецьким зразком». І звичайно, «постійно зростаючі в XIII ст. польсько-галицько-волинські взаємини при одночасному зменшенні контактів з Північною Руссю». Отже, мова Галицько-Волинського літопису орієнтована на живу розмовну основу, на традиції, що склалися або склалися на той час у західноєвропейських літературних мовах, зокрема в польській.

Рекомендована література до теми

1. Блик О. П. Історія української літературної мови : практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. 207 с.
2. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 284 с.
3. Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.) : посібник-довідник. Київ : «АртЕк», 1998. 200 с.
4. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 668 с.
5. Жанри і стилі в історії української літературної мови / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін. ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1989. 288 с.

6. Житецкий П. Г. О поэтическом стиле и литературной форме «Слова о полку Игореве». *Вибрані праці*. Київ, 1987. С. 318–321.

7. Житецкий П. Г. По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV вв. *Вибрані праці*. Київ, 1987. С. 255–300.

8. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навчальний посібник. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

9. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

10. Лиса Г. Риси української мови в найдавніших писемних пам'ятках. *Культура слова*. 1996. № 48 – 49. С. 95–100.

11. Лиса Г. Взаємодія давньоболгарської мови та її східнослов'янського ізводу. *Культура слова*. 1997. № 50. С. 50–56.

12. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *Культура слова*. 1996. № 46 – 47. С. 3–22.

13. Матеріали Ніжинського симпозіуму «Давньоруський період в історії східних слов'ян і їх мов». *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–38.

14. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

15. Осінчук Юрій. Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народнорозмовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 року). *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 156–170.

16. Писемні пам'ятки: сучасне прочитання / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 232 с.

17. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.

18. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : «АртЕк», 2001. 392 с.

19. У силовому полі мови. *Інні Петрівні Чепізі* / Ін-т укр. мови НАН України ; упоряд. : Г. В. Воронич. Київ : КММ, 2011. 216 с.

20. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

21. Шевельов Юрій. Українська мова. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. Нова серія. Харків, 1999. Т. 8. С. 83–100.

22. Шевельов Юрій. Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. I. Мовознавство. 583 с.

Додаток до теми

22 квітня 1992 р. відбувся симпозіум з проблеми «Давньоруський період в історії східних слов'ян і їх мов». Учасники: співробітники Інституту української мови, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, Інституту археології АН України, науковці університетів і педагогічних ЗВО (*Мовознавство*. 1993. № 2).

Уточнюючи періодизацію історії мови, учасники симпозіуму дійшли висновків:

1. Симпозіум у своїх висновках чітко розмежовує поняття живої розмовної й літературно-писемної мови.

2. Щодо живої розмовної мови, то відкидається поширене в підручниках поняття єдиної давньоруської мови народності. Аргументи: була не єдина давньоруська народність, а союзи племен, консолідація яких призвела до утворення трьох східнослов'янських народів. Цей процес, як і утворення трьох східнослов'янських мов, пов'язується з кінцем праслов'янського періоду, тобто з VII – VIII століттями.

Симпозіум не дає остаточної відповіді, якою мірою й коли консолідація південних, південно-західних, північних племінних діалектів зумовила виділення з праслов'янської мови систем української, російської, білоруської мов. Проте зазначено, що в мові писемних пам'яток Київської Русі трапляються лексичні та фонетико-граматичні елементи живої української мови.

3. Разом з тим наголошено, що реально існувала давньоруська літературно-писемна мова, яка «виникла на основі церковнослов'янської з використанням певних живомовних елементів».

Проте не відкидається зв'язок цієї літературної мови з живим мовленням, в основі якої, «очевидно, лежала давньокиївська говірка» (північноукраїнська говірка). Отже, не заперечується, хоч і з застереженнями, поняття народно-літературної мови (київське койне).

4. Подані тут найновіші міркування вчених рекомендуємо зіставити з поглядами О. Шахматова, А. Кримського та ін.

3. ЛІТЕРАТУРНО-ПИСЕМНА МОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ (ЕТНОСУ) XIII – XVII ст.

План

1. Суспільні умови розвитку культури й літературної мови в Україні після монголо-татарської навали й під час перебування в складі Великого князівства Литовського. Загострення національно-визвольної боротьби після Люблінської унії 1569 р.:

а) посилення феодалної роздрібненості – причина занепаду Київської держави й поразки в боротьбі з монголо-татарами (1240). Підвищення ролі західних земель і героїчна історія Галицько-Волинської держави. Запрошення боярами 1340 р. Литовського князя Гедиміновича Любарта. Захоплення польським королем Казимиром Галичини (1340 р., 1349 р.; Королева Ядвіга і Ягайло – 1387 р.);

б) Люблінська унія 1569 р. – остаточна втрата самостійності Литовською державою, її входження до складу Речі Посполитої. Ліквідація залишків автономії українських земель. Наступ польського магнатства й шляхти на українські землі. Католицька церква – ідеологічна й політична підпора колонізації України. Спольщення частини українського панства. Посилення експлуатації селян;

в) зростання народного опору польській колонізації; створення й зміцнення Запорозької Січі (кінець XV – початок

XVI ст.). Січ – козацька держава в складі Речі Посполитої. Постійна участь запорожців у боротьбі проти татарських і турецьких загарбників, їх активна участь у народних рухах, повстаннях проти польського магнатства. Демократизм устрою «козацької республіки», велика увага козацтва до культури й освіти.

Зміцнення міст, магдебурзьке право, створення православних братств, опозиція міщан польсько-католицькому експансіонізму;

г) справи культурництва. Руйнація культурних надбань Київської Русі монголо-татарською навалою. Спроби збереження книжно-освітніх традицій у галицько-волинських землях. Галицько-Волинський літопис XIII ст. Продовження народнописенних традицій в усній творчості. Жанрово-стилістичне збіднення літературної мови в XIV – XV ст. Порухення культурно-об'єднувальної ролі православної церкви, роздрібнення осередків культури. Поступове поширення ділових стилів літературної мови.

Східнослов'янський першодрукар білорус Франциск Скорина; друкарня в Празі (1519); український першодрукар Іван Федоров (видав 1574 р. «Буквар» і «Апостол»). Утворення друкарень в Острозі, Львові, Києві та ін. містах;

д) нове піднесення української книжності й літературної мови в другій половині XVI ст. Підвищення авторитету застосування церковнослов'янської мови у зв'язку з боротьбою за православ'я проти уніатства. Відображення другого південнослов'янського впливу в мовній практиці Росії й України (після падіння Візантії в 1453 р.). Поступова трансформація церковнослов'янської (староболгарської) мови під впливом українського живого мовлення; вироблення нового варіанта мови – слов'янорусської. Слов'янорусський тип літературної мови у творах українських полемістів напередодні та після прийняття унії (1596): «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького (1587), «Апокрисис» Христофора Філарета (1597 – 1598), «Пересторога» Іова Борецького (1606) та ін. Мова творів Івана Вишенського. Одстоювання пріоритету церковнослов'янської мови над латинською й одночасно широке застосування української лексики й фразеології. Мовно-художня

майстерність ораторсько-публіцистичного стилю І. Вишенського. Іван Франко про І. Вишенського;

е) поява другого варіанта літературної мови – «простої мови», адресованої до широкого загалу українців. Переклади церковних книг «простою мовою»: Євангеліє Почаївської лаври XVI ст., переклад Негалевського (1581). Видатні пам'ятки «простої мови» – Пересопницьке Євангеліє (1556 – 1561 рр.) і Крехівський Апостол XVI ст. Дослідження мови цих пам'яток П. Житецьким і І. Огієнком. Багатющий живомовний матеріал цих пам'яток (особливості волинського діалекту) у поєднанні з архаїзмами й полонізмами;

ж) перші спроби граматичних і лексикографічних праць кінця XVI ст. Стефан і Лаврентій Зизаній.

2. Українська літературна мова в XIV – XVII ст.

Перевага ділових документів – українських грамот у XIV – XVI ст.

Тимчасове послаблення впливу старослов'янських мовних елементів у книжно-писемному вжитку. Нечисленні пам'ятки церковного й апокрифічного змісту («Ізмарагд» XIII ст., Четья-мінея 1489 р., апокрифи, переклади «Хронік»). Посилення живомовного впливу в українських грамотах. Поєднання українських і білоруських мовних явищ у документах XIV – XVI ст. («Руська» – українсько-білоруська літературна мова).

Нове піднесення української книжності й літературної мови в XVI ст. Значення поширення друкарства. Підвищення ролі старослов'янської мови у зв'язку з полемікою проти унії. Виникнення й розвиток «простої мови». Мовно-нормалізаторські тенденції в культурно-освітній справі. Жанрово-стилістичне збагачення української мови.

а) «Руська» літературна мова XIV – XV ст. Мова українських грамот XIV – XV ст. і т. зв. молдавських грамот, писаних староукраїнською мовою. Широкий діапазон української живомовної лексики, фонетичних і граматичних елементів як процес поступового подолання «ножиць» між усним мовленням українців і книжною мовою. Невпорядкованість мовного конгломерату «руської мови»: наявність полонізмів і латинізмів, обмеженої кількості

старослов'янiзмiв, традицiйних написань, мiсцевих дiалектизмiв. Вiдсутнiсть єдиних норм писемностi: I. Огiєнко i Л. Булаховський про «українсько-бiлоруський» тип застосування лiтературної мови; мова «Описiв замкiв», Литовського Статуту видань 1526, 1566, 1588 рр., «Гродських книг».

б) Вiдображення в культурно-освiтнiх справах пiднесення нацiональної самосвiдомостi українцiв у боротьбi проти польсько-католицької експансiї. Зв'язок соцiально-нацiонального руху з церковно-релiгiйними проблемами оборони православ'я проти унiятства.

в) Мiські братства (Львiвське, Луцьке, Киiвське, Вiденське, Рогатинське та iн.). Заслуги князя К. Острозького, заснування 1580 р. Острозької академiї, її вихованцi – П. Конашевич-Сагайдачний, Мелетiй Смотрицький та iн. Створення в Україні сiтки шкiл. Пiднесення культурно-освiтньої ролi Києва.

Гостра боротьба передових людей України, дячiв Запорiжжя проти унiї. Зв'язки українського культурництва з гуманiстичними та реформацiйними рухами на заходi. Поширення друкарства в Європi: у Нiмеччинi – Гутенберг (1453 – 1455), перше друковане Євангелiє в Чехiї (1475 р.).

Пiднесення культури, освiти в умовах створення української держави. Поширення сiтки шкiл у мiстах i селах. Свiдчення Павла Алепського, який вiдвiдав Україну в 1653 – 1656 рр. про поширення грамотностi в найменших поселеннях. Києво-Могилянська академiя як найважливший осередок культури, освiти, книжностi (заснована митрополитом Петром Могилою 1631 р.), статус Академiї, присвоєний Мазепою 1694 р., пiдтверджений грамотою Петра I (26.09.1701 р.). Фiлiали Академiї у Винницi, Харковi. Переяславi та iнших мiстах. Структура Академiї: поєднання теологiї з новiтнiми гуманiтарними тенденцiями унiверситетiв Захiдної Європи. Поглиблене вивчення слов'яно-руської, латинської, польської мови. Демократичний склад студентства. Професура з широкою європейською освiтою (Мелетiй Смотрицький, Iов Борецький, Лазар Баранович та iн.). Видатна роль українських учених у поширеннi культури й освiти в Росiї, утвореннi Слов'яно-греко-латинської академiї, формуваннi М. Ломоносова.

Переведення за наказом Петра I до Москви ряду видатних українських учених. Позитивна роль української церкви в розвитку культури, освіти.

Видатна роль «Граматики словенскія правильное синтагма», її значення в справі шкільної освіти, літературної творчості, розвитку, граматичної думки в Україні, Росії, у південних слов'ян. Класифікація частин мови і їх форм, учення про види дієслів, виділення орфографії, синтаксису й «просодії». Церковнослов'янська основа граматичних норм при униканні архаїчних церковнослов'янizmів і використанні елементів живої української мови (тип слов'янорусської мови). Словникове багатство праці Памви Беринди. Синкретичний характер структури його словника

Основні поняття й зауваження до теми:

«Розвиток української літературної мови періоду Великого князівства Литовського XIV – I пол. XVI ст.

Українська літературна мова під час національно-визвольного піднесення й створення української державності в XVII ст.»

У середині – другій половині XIV ст. більшість українських земель (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина й Сіверщина) увійшли до складу **Великого князівства Литовського (ВКЛ)**. Великокнязівська влада встановила, що вся документація повинна писатися «руською мовою», яка по суті стала державною мовою ВКЛ. У «Литовському статуті» (1566 р.) – кодексі права держави (три редакції – 1529, 1566, 1588 рр.) було зазначено: *«А писаръ земскій маєть по Руску литерамн и словы Рускими вси листы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы, и такъ маєть писаръ присегати»* (розділ 4, артикул 1).

Руська мова майже вільна була від церковнослов'янizmів і наближалася до мови ділових пам'яток Київської Русі. Вона стає актово-урядовою мовою князівських канцелярій та судочинства. Ця мова мала два варіанти – український і білоруський, тобто становила своєрідне **койне**. Цією мовою написано близько 200 грамот, які дійшли до нас.

Це адміністративні документи, дарчі, купчі, різні угоди тощо. Класичний, хрестоматійний приклад руської мови знаходимо у відомій пам'ятці 1359 року «Перемишльській купчій», у якій жива розмовна українська мова є основою порівняно з незначною кількістю старослов'янizmів, які вжито традиційно на початку пам'ятки, як орфографічна вибагливість писаря, ознака його освіченості, письменності.

Люблінська унія (1569 р.) – об'єднання Польщі й Литви в одну державу – Річ Посполиту. Підписання угоди відбулося 28 червня 1569 року. Ця унія потягла за собою втрату автономії українських земель, які в основному відійшли під юрисдикцію Польщі, а отже, загострила національні суперечності між українцями й поляками.

Брестська унія (прийнята в жовтні 1596 року в м. Бересті) – об'єднання української й білоруської православних церков з римо-католицькою церквою, результатом якого стала поява уніатської, або греко-католицької, церкви, главою якої став папа Римський.

Брестська унія відіграла важливу роль у становленні української літературної мови на живій розмовній основі й стала певним компромісом у боротьбі проти остаточного національного й релігійного поневолення українців, а надалі й проти остаточного розчинення їх серед інших народів. Уніатські священники з великою повагою ставилися до живої народної розмовної мови, використовуючи її у своїх проповідях, роблячи переклади зі слов'яноукраїнської мови живою розмовною або наближеною до розмовної. Українська греко-католицька церква стала осередком збереження української культури, а разом і мови як одного з найважливіших її чинників.

Загострення національно-релігійних суперечностей, зумовлене двома уніями, сприяло піднесенню церковнослов'янської мови в новому слов'яноукраїнському (слов'яноруському) типі, яка в часи національно-визвольних змагань стала засобом боротьби православ'я проти католицизму та унії.

Слов'яноукраїнська (слов'яноруська) мова – церковнослов'янська мова зі східнослов'янськими,

українськими нашаруваннями. Уживалася здебільшого в церковнослужбовій літературі.

Брестська унія спричинила появу *полемічної літератури* (церковно-релігійні й публіцистичні твори), спрямованої насамперед проти католицизму й інших конфесій. Визначними полемістами були І. Вишенський, Г. Смотрицький, С. Зизаній, М. Смотрицький, П. Могила та ін. Полемічна література в той час – це важлива ідеологічна зброя в боротьбі за національне, релігійне й соціальне визволення українського народу.

Одним із відомих полемістів був *Іван Вишенський*, який у своїх численних посланнях висловлював критику уніатсько-католицького духовенства, засуджував поміщиків, тобто релігійні питання пов'язував із соціальними.

Показовим є ставлення І. Вишенського до церковнослов'янської мови. Він обстоює необхідність її вживання, прославляє її божественну суть, ця мова *«єст плодonoсн'вйшии от вс'х язиков и Богу любимшии»* (цит. за: Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 163). Однак у багатьох своїх творах поряд з церковнослов'янськими вживає «просту» мову, полоніزم, тобто залишаючись традиціоналістом у багатьох питаннях, І. Вишенський не може подолати стихії живої народної української мови, яка значною *хата, свитка, барило, черево, отрута; мовити, запитати, ошукати; чирвоный, бридкий, певный; иншии, марно, зась* мірою виявляла себе в його творах насамперед у лексичі: тощо.

Для творів І. Вишенського характерна велика емоційність, гостра сатира, які досягаються нагромадженням авторських неологізмів: *еще еси кровоед, мясоед, волоед, скотоед...; еще еси периноспал, мякоспал, подушкоспал* та ін. Подібні новотвори, хоч і відрізняються своєю однотипністю, засвідчують потенційні можливості живої розмовної української мови в розбудові одного з типів тогочасної «простої» літературної мови, яка стала передвісником мови нового типу літературної мови з кінця XVIII ст.

Твори І. Вишенського відрізняються образністю, у них широко використано засіб антитези: *«А в тебе што середя – рождество череву, а што пятница, то великдень»* (Цит. за:

Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 83).

Отже, заслуга І. Вишенського полягає в тому, що він своєю творчою діяльністю сприяв розвитку двох основних на той час типів літературної мови: слов'яноруської (церковнослов'янської) і «простої», яка стала могутнім поштовхом для подальшого розвитку української літературної мови на живій розмовній основі.

Поява *«простої» мови* стає важливою подією не тільки в історії української літературної мови, а й в історії українського націєтворення. Демократичні ідеї, що назріли в Європі, проникали й в Україну. Як зауважував П. Житецький: «З сорокових років XVI ст. в Литву почали проникати ідеї реформації, а слідом за ними ідеї кальвінізму і соцініанства. Вони торкнулися й України й викликали тут увагу книжних людей до народної мови, що виявилось в цілому ряді перекладів Євангелія та інших священних книг. ... Постає, отже, потреба створити українську мову як окреме ціле, відмінне від мови слов'янської і польської. У такій книзі, як Євангеліє, слов'янська мова не може бути зовсім зайвою, аби тільки вона виражена була зрозуміло, у дусі народної фонетики й фразеології. Саме таким є стиль „Пересопницького Євангелія” (1556 – 1561)» (Цит. за: Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. Київ, 1987. С. 20–21). Застосування простої мови в релігійній пам'ятці порушило всі тодішні канони, і таке її використання спричинило переможну ходу цієї мови, яка на кінець XVII та у XVIII ст. стає основним типом літературної мови, відсуваючи на другий план навіть слов'яноруську.

Особливо роль простої мови зростає в часи утворення незалежної української держави, де вона стає мовою гетьманських канцелярій, ділового й приватного листування тощо. Помітний вплив на формування «простої» мови мала тодішня польська літературна мова. Недаремно в українській літературній мові того часу спостерігаємо безліч полонізмів.

Найвідомішою пам'яткою, написаною «простою» мовою, звичайно, є *Пересопницьке Євангеліє* (1556 – 1561). Переклад «простою» мовою здійснили Михайло Василевич, син протопопа з галицького Сянока, й архімандрит

Пересопницького монастиря – Григорій. У пам'ятці наявні риси живої української мови на всіх рівнях. Старослов'янські малозрозумілі лексеми пояснюються народнорозмовними за допомогою глос, так само пояснюються деякі українські лексеми, що засвідчує «вироблення загальноукраїнської лексичної норми ... На графіці рукопису позначився другий південнослов'янський вплив. ... З утворенням незалежної Української держави стало традицією під час присяги Президента на вірність народові України поряд з Конституцією України та Актом проголошення незалежності класти Пересопницьке Євангеліє як найдорожчу духовну святиню»*.

Наприкінці XVI ст. й особливо в перші тридцятиріччя XVII ст. в Україні здійснюється серйозна робота з граматичної й словникової нормалізації слов'янорусської (слов'яноукраїнської) мови. З числа кількох граматик кінця XVI ст. слід назвати *Граматику Лаврентія Зизанія*, видану в 1596 році у Вільні. Ця граматика – «перший систематичний підручник церковнослов'янської мови, призначений для шкіл. Тут визначено чотири частини граматики: орфографію, просодію, етимологію, синтаксис; виділено вісім частин мови: *различіє* (артикуль), *ім'я*, *містоім'я*, *глагол*, *причастіє*, *предлог*, *нарічіє*, *союз*. Зизаній увів орудний відмінок у слов'янську граматику. В імені виділив десять відмін (8 іменникових і одна прикметникова, одна спільна для обох частин мови). Два «канони орфографії» церковнослов'янської мови східнослов'янсько-української редакції. Як перша спроба опрацювання фонетичної й морфологічної систем церковнослов'янської мови, виявлення її специфічних особливостей «*Грамматіка словенска*» Зизанія була значним кроком у слов'янській філології; він удосконалив і збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію»*.

Найголовніша граматика слов'яноукраїнської мови була підготовлена й видана Мелетієм Смотрицьким у 1619 році у Вільні, її назва «*Грамматіка славенскиа правилное Свнтагма*». У граматиці узагальнено надбання низки грецьких граматик і досвід староукраїнського письма. М. Смотрицький розробив систему орфографії, «встановив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, уживання великої букви,

розділових знаків, правила переносу тощо»*. Для передачі дзвінкого проривного задньоязикового приголосного ввів нову літеру *ѣ*, запозичивши її з курсивного різновиду грецького письма. Смотрицьким було узагальнено вживання літери *ѣ*, уведено поняття про види дієслова, про дієприслівник, «виділив вісім частин мови: *містоіменіє, глагол, причастіє, нарчіє, предлог, союз, междометіє* ... Відкрив у слов'янській відміні місцевий відмінок...»*. Увів у граматику термінологію, яка дійшла й до нашого часу.

Відомий російський учений XVIII ст. М. Ломоносов – автор граматики російської мови – називав граматику М. Смотрицького «вратами своєї ученості». Отже, ця лінгвістична праця мала благодотворний вплив не тільки на процеси нормалізації староукраїнської літературної мови, а була важливим теоретичним підґрунтям для подальшої граматичної роботи не тільки в галузі української літературної мови, а й у галузі граматики російської мови.

Важливою для історії української мовознавчої науки є «*Грамматыка словенская*» Івана Ужєвича (I варіант підготовлений у 1643 році, II – у 1645). Граматика написана латинською мовою, її рукопис зберігається в Національній бібліотеці в Парижі. У граматиці відбито риси живої розмовної української мови на всіх рівнях, зокрема на фонетичному це: «а) ствердіння губних і **р**; б) наявність звукосполучень **ри, ли**; в) перехід **л** у **в** після зредукованого перед наступним приголосним; г) протетичні голосні тощо» (Цит. за: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 97).

Іван Ужєвич у своїй праці виділив яскраві фонетичні риси, властиві лише українській мові: а) перехід **ѣ** в **і**; б) злиття етимологічних **и – ѣ**; в) лабіалізацію **е** в **о** після шиплячих перед наступним споконвічно твердим приголосним. На морфологічному рівні зафіксовано яскраві риси південно-західних говірок, серед яких наявність давніх перфектних форм дієслів минулого часу 1-ої особи однини: *писавъ емъ*; відсутність подвоєння (подовження) в іменниках середнього роду та ін. (Див.: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 97). Однак

на відміну від граматик Л. Зизанія та М. Смотрицького, ця праця не вплинула на процес нормалізації старої української літературної мови, оскільки не була надрукована. Та внесок Івана Ужєвича в історію вітчизняної лінгвістичної думки полягає в тому, що він перший описав риси саме української мови, властиві її розмовному варіанту, виділивши таким чином її серед інших слов'янських мов, зокрема церковнослов'янської.

Величезне значення для нормалізації лексичної системи староукраїнської літературної мови мало укладання словників. Одним із перших друківаних словників для шкільного навчання був *«Лексис» Лаврентія Зизанія, виданий у 1596 році*. У словнику вміщено 1061 слово, які тлумачилися одним або кількома словами тодішньої слов'яноукраїнської мови, або польськими чи українськими словами. *«Лексис»* Л. Зизанія «був зразком і основою *«Лексикона»* Памва Беринди, російських азбуковників»*.

Та найвідомішим і найважливішим для розвитку не тільки української лексикографії, а втім російської й білоруської була праця Памва Беринди *«Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє»*, яка побачила світ у 1627 році. У словнику тлумачиться 6982 слова, принципи тлумачення різноманітні, слова пояснюються: 1) одним словом; 2) групою синонімів; 3) словами з інших слов'янських мов; 4) описово; 5) енциклопедичними поясненнями; 6) цитатами (Див.: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ: Вища школа, 1987. С. 92–93). *«Лексіконъ»* складається з двох частин: у першій, яка містить близько п'яти тисяч слів, тлумачаться загальні назви; у другій – *«Именъ тлъкованіє»* – тлумачаться понад 2000 власних назв: імена людей, назви країн, річок, гір тощо.

Важливим і вагомим чинником розвитку української літературної мови кінця XVI – початку XVII ст. були значні успіхи в освітній справі й поширенні друкарства. Майже в усіх містах і багатьох селах відкриваються школи. У 1576 році в Острозі піклуванням князя Острозького була відкрита школа вищого типу *Острозька академія* – перша українська школа вищого рівня. Ректором цього навчального закладу був відомий учений Герасим Смотрицький. В академії вивчали риторику,

філософію, математику, астрономію, дуже багато уваги приділяли вивченню мов: грецької, латинської, старослов'янської. Вихованцями Острозької академії були: майбутній гетьман Петро Сагайдачний, відомий учений Гаврило Дорофеевич, Мелетій Смотрицький та ін. Серед заслуг Острозької школи була підготовка й переклад з грецької мови повного тексту Біблії мовою слов'яноукраїнською. Це перше повне видання Біблії цією мовою, здійснене Іваном Федоровим в Острозі в 1581 році.

Острозька Біблія – це важлива пам'ятка, яка засвідчила не лише значний розвиток тогочасної літературної мови в Україні, а й зразок високої друкарської (поліграфічної) майстерності. Але після смерті князя К. Острозького (1608 р.) його син й онука перейшли в католицизм, й Острозька академія згодом була перетворена на єзуїтську школу. Відновив свою діяльність цей навчальний заклад уже в часи незалежної України – на початку 90-х років ХХ ст.

Наступним визначальним кроком у розвитку української вищої школи стало переростання київських братських шкіл у вищий навчальний заклад – славетну **Києво-Могилянську академію**. Київська братська школа була заснована при братстві на Подолі в 1615 р. у маєтності Галшки Гулевичівни, а в 1631б'єдналися в єдиному закладі вищої освіти – Києво-Могилянській колегії. Значна підтримка була надана митрополитом Іовом Борецьким та Петром Могилою, архімандритом Києво-Печерської лаври, який з 1631 р. став Київським митрополитом. Києво-Могилянська колегія (академія) в XVII й XVIII ст. була важливим осередком освіти, науки й культури в Україні та поза її межами. Тут навчалися вихідці з Молдавії, Греції, Болгарії, Чорногорії, Сербії, Московії. З неї вийшли видатні українські ієрархи, письменники, політичні діячі: Феофан Прокопович, Стефан Яворський, митрополит Дмитро Ростовський, Григорій Сковорода та ін. Києво-Могилянська академія була центром, у якому культивувалися всі типи старої української літературної мови: слов'яноукраїнська й так звана «проста» мови.

Значним стимулом для поширення освіти й літературної мови став розвиток друкарства. Спільним для українців

і білорусів першодрукарем був білорус **Франциск (Георгій) Скорина**, який видав у Празі в 1517 – 1519 рр. перекладену ним «простою» білоруською мовою частину Біблії.

В Україні друкарську справу розпочав **Іван Федоров** (бл. 1525 – 1583), який разом зі своїм товаришем Петром Мстиславцем (білорусом) утік з Москви спочатку до Литви в Заблудів, де були надруковані «Євангеліє учительне» (1569 р.) і «Псалтир» (1570 р.). У 1572 р. Іван Федоров переселився до Львова, де в 1574 р. надрукував першу книгу в Україні – «**Апостол**». Заслугою І. Федорова є також надрукована ним у м. Острозі в 1581 р. **Острозька Біблія**.

Особливо показовим для історії української літературної мови є видання в 1574 р. у Львові **Букваря «радн скорого младецького обученія»**. Його друкування стало важливим чинником у поширенні літературних норм.

Рекомендована література до теми

1. Блик О. П. Історія української літературної мови : практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. 207 с.

2. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*. Мінськ, 2003. С. 35–263 (За виданням 1855 року).

3. Історія української літературної мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

4. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

5. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 423 с.

6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник. Київ : «АртЕк», 2001. 392 с.

7. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тарасенко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ : «Українська енциклопедія», 2000. 752 с.

4. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ НАПЕРЕДОДНІ Ї У ЧАС ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

1648 – 1654 рр.
ВІДРОДЖЕННЯ Й ЗБАГАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ, ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ДЕРЖАВІ XVII – поч. XVIII ст.

План

1. Суспільно-історичні умови

Народні визвольні рухи початку XVII ст. Створення української держави під проводом Богдана Хмельницького – наслідок героїчної боротьби українського народу, козацтва й посполитого люду за визволення проти польського магнатства й шляхти. Консолідація в процесі визвольної боротьби творчих сил народу, зміцнення зв'язків між територіями, зростання міст, ремісництва й торгівлі, участь України в міжнародній торгівлі. Труднощі й великі жертви народу в умовах боротьби проти польських і турецьких агресорів, недалекоглядна політика кримського ханства; значення в цих умовах союзу з Росією (Переяславська рада та Березневі статті 1654 року).

Критика усталених у колишній історіографії положень про беззастережно позитивні наслідки приєднання України до Росії. Суперечність указаних наслідків:

а) в умовах здійснення царським урядом колоніальної політики: грубе порушення Березневих статей: установлення російських військових залог, поступки Польщі (Андрусівська угода 1667), обмеження прав гетьманства на стосунки з іноземними державами, заборони обирати гетьманів без згоди московського уряду та ін. Руйнування решток української державності за Петра I та Катерини II: утворення Малоросійської колегії, скасування гетьманства (1763 р.), ліквідація Запорозької Січі (1775 р.), остаточне узаконення кріпацтва (1783 р.), роздарювання українських земель царським вельможам;

б) у числі на той час позитивних моментів: усунення небезпеки від татарсько-турецьких нападів, сприйняття прогресивних господарчих реформ, можливість спілкування з передовими людьми, діячами культури Росії.

2. Соціально-культурні й освітні справи в Україні XVII – XVIII ст.

а) Відносний демократизм державно-політичного устрою ранньої Гетьманщини: вибірність старшини, міське самоврядування, пільги козацтву, міщанам, займанщина в житті сільського посіпільства. Поступове наростання класових суперечностей між простим народом і козацькою старшиною. Переслідування царським урядом козацьких проводирів-прихильників української державності. Одержання у XVIII ст. козацькою старшиною прав «малоросійського дворянства». Прислужництво та зросійщення значної частини українського панства. Народні протестні рухи, спрямовані проти колонізаторства й покріпачення.

б) Утиски української культури, освіти російським царським у XVIII ст.: заборона Петром I друкування в Україні книг «малоросійською» мовою («слов'яноруською») 1720 р. Підкорення української церкви московській патріархії, Священному синоду. Скорочення українських шкіл.

Переведення в 90-х роках XVIII ст. викладання в Києво-Могилянській академії на російську мову.

3. Розвиток української літературної мови в XVII – XVIII ст.

Праці П. Житецького, І. Огієнка та сучасних дослідників про шляхи розвитку української літературної мови за цього періоду. Жанрово-стилістичне збагачення української літературної мови в XVII – на початку XVIII ст.

а) Перша половина XVII ст. – продовження традицій полемічної літератури, панегіричні вірші (Касіян Сакович), богословсько-дидактичні вірші («Перло многоцінное» Кирила Транквіліона Ставровецького). духовні драми («Про збурення пекла»; інтермедії до драми Я. Гаватовича), Лексико-граматичні наукові праці (Мелетія Смотрицького, 1619, Памви Беринди, 1627). Перші записи народних пісень.

б) Прискорений процес розвитку української літературної мови в час Визвольної війни й створення української держави. Велике поширення ділових стилів і жанрів «простою» українською мовою: універсали гетьманів, листування Запорозької Січі, гетьманських канцелярій, переведення «городських» міських книг з польської на українську «просту

мову».

Продовження й даліше збагачення жанрів повчально-дидактичної літератури: «Казання» А. Радзивилівського, «Ключ розуміння» І. Галятовського (1660), «Огородок Марії Богородиці» (1676) А. Радзивилівського, «Меч духовний, еже есть час божий» Л. Барановича (1666), промови. Похвальні слова й листи Сімеона Полоцького, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського та ін. Перший підручник з історії – «Синопис» Інокентія Гізеля (1674), Слов'яноруська основа цих творів із живомовними вкрапленнями. Характеристика мовних особливостей ораторсько-публіцистичного стилю «Казань» у працях І. Галятовського.

Найвидатніші зразки «шкільних драм»: «Владимир, слов'яно-руських стран князь і повелитель» Феофана Прокоповича (1705); «Милость Божія ... Україну через Богдана Хмельницького... освободівшая» невідомого автора; «Трагікомедія о тщете мира сего...» Варлама Лащевського (1742); «Воскресение мертвих» – драма Георгія Кониського (1746).

Слов'яноруська мовна основа творів. Диференціація мовних партій дійових осіб. Патріотичний пафос мови творів. Живомовні риси в лексиці й фразеології мовлення козаків у драмі «Милость Божія». Віршована спадщина Климентія Зіновієва. Демократизм і живомовні вірші про ремесла, знаряддя праці, процеси виробництва. Проста мова – основа творчості Зіновієва.

Історико-мемуарна проза: літописи Самовидця, Величка, Граб'янки. Перевага рис «простої мови» в літописах. Архаїзми в мові літопису Граб'янки.

в) Специфічні умови й суперечливий характер розвитку літературної мови в другій половині XVIII століття.

Остаточний занепад слов'яноруського типу літературної мови. Порушення можливостей публікації й підвищення питомої ваги усної народної творчості та рукописних писемних пам'яток. Зростання ролі народної поезії, насамперед дум і історичних пісень. Живомовний характер фольклору. Відображення в думках багатств народного мовлення в поєднанні з кращими елементами старої літературної мови

з переорієнтацією її на середньонаддніпрянську основу. Збірка З. Дзюбаревича. Твори «Мандрівних дяків». Мова сатиричних творів «Отець Негребецький», «Про Кирика», «Пекельний Марко» та ін. Спроби Опанаса Лобисевича в «перелицюванні» творів Вергілія. Вірш Антона Головатого «Пісня Чорноморського війська». Вплив теорії «трьох стилів» М. Ломоносова на творчість І. Некрашевича. Поетична спадщина І. Некрашевича. Мова творів геніального мислителя й письменника Г. Сковороди. Художня майстерність і глибока народність мови «Саду божественных песней» та «Басен харківських», їх велика поширеність серед населення України. Лексико-фразеологічна й граматична невпорядкованість мови творів Г. Сковороди: поєднання елементів української народної, російської і старослов'янської мови. Місце мовної творчості Сковороди в історії переходу від старого до нового типу української літературної мови.

Основні поняття й зауваження до теми:

«Перемога «простої» мови як літературної мови формованої української нації. Розвиток літературної мови у XVIII ст.»

Історія української літературної мови, починаючи від періоду часів Київської Русі й до появи так званої «простої» мови, позначилася основним загальним процесом усунування «ножиць» між мовою книжно-писемною й народнорозмовною. Значно активізується цей процес з другої половини XVI ст. й особливо після створення української незалежної держави, де «проста» мова стає офіційною мовою. Отже, «проста» мова стає своєрідним консолідувальним чинником формованої української нації й передвісником нової національної мови на живій розмовній основі.

Особливо помітними щодо використання народнорозмовної мови є **інтермедії** – твори розважального характеру між частинами шкільної драми. Оскільки інтермедії мали на меті розважити, розсмішити глядача, підготувати його таким чином до подальших серйозних подій, що будуть відбуватися в шкільній драмі, то тут закономірно як засіб гумору, сміху використовували зрозумілу переважній більшості аудиторії

простонародну мову. Відомими є інтермедії до драми Якуба Гаватовича, у яких наявні діалектизми, полонізми, побутова лексика. Жива народна українська мова виявляє себе в інтермедіях із Дернівського збірника кінця XVII – поч. XVIII ст. Як зауважує В. Русанівський: «... інтермедії XVII – поч. XVIII ст. відбивають ту мовну ситуацію, яка склалася на той час в Україні» (Цит.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 118).

Мова **універсалів** – актово-урядових документів другої половини XVII – першої половини XVIII ст. характеризується значним наближення до живої народнорозмовної мови зі значним вкрапленням полонізмів, елементів, які є вагомим доказом впливу польської літературної мови на формування тогочасної української писемної мови. Характерною з цього приводу є мова *Охранный Грамоти гетмана Хмельницького Кіевским мѣщанамъ*. У пам'ятці природно не залишені поза увагою назви осіб: *гетманъ, полковникъ, асаулъ, сотникъ, атаманъ*; значна кількість полонізмів: *вшелякоѣ, поєднокротъ, пренагабанья* тощо; латинізми: *кондыція*. Але основа пам'ятки – це жива розмовна мова, яка виявляє себе на всіх рівнях: *товариство, заховавши, лист, чоботь, кривда, особливо* ін.

Отже, мова актово-урядової документації насамперед ілюструє тогочасну літературну мову, у якій народнорозмовний український елемент є основою, що свідчить про переможну роль живої розмовної мови в подальшому формуванні національної літературної мови протягом XVIII ст. аж до появи «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.)

Для розвитку української літературної мови другої половини XVII – XVIII ст. велике значення мали козацькі літописи: літопис *Самовидця* (1648 – 1702 рр.), *Григорія Граб'янки* (1710 р.) й *Самійла Величка* (1720 р.). Тематика літописів – національно-визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

У літописі *Самовидця* продовжені традиції старої української літературної мови зі значним впливом живої народнорозмовної мови, що характеризує світський характер цієї пам'ятки, призначеної для широкого загалу. Тут традиційно

на початку пам'ятки наявні старослов'янізми: *гоненіє, отягощеніє, православіє*, традиційними також є деякі полонізми: *хандоження, хандожити, жолнѣровъ*. У пам'ятці представлена суспільно-політична лексика: *паницина, козаками реєстровими, шляхта, волности, унѣю, столица, булава, бунчукъ* та ін.; військова лексика: *война, військо, полкъ, армата*; назви козацьких полків: *ніжинській, чернѣговській, гадяцькій, миргородський*; широко представлена лексика на позначення осіб: *козакъ, староста, полковникъ, сотникъ, царское величество, гетманъ*; імена, прізвища історичних осіб: *Хмельницькій, Іванъ Золотаренко, Данило Апостоль*; назви населених пунктів, територіально-політичних утворень: *Смоленскъ, Гомел, Псковъ, Москва, Сѣчь*. Основною пам'ятки є жива народнорозмовна українська мова на всіх рівнях: *початокъ, рокъ, листъ, городъ, купа, зась, дбаючи, могутчи, поважаючи, звикли, были, ишоль, мешканця* та ін.

Літопис Граб'янки позначений загальним високим патріотичним настроєм, і тому автор тут використовує церковнослов'янську (слов'яноукраїнську) мову з метою створення патетики, героїчного піднесення, оспівування подвигів Б. Хмельницького. Церковнослов'янізми в пам'ятці представлені на всіх рівнях: *понеже, хотѣніє, расширеніє, издревле, мзда, собирающеся, привлацаеми, умислихъ, возмогахъ, бяху, упражняхуся* та ін. Але й у цьому літописі спостерігаємо живомовні українські риси: *пороговъ, житное, саламаха, щерба, лоза, байракъ, мушу слухати*.

Мова **літопису С. Величка** становить своєрідне поєднання староукраїнської мови з церковнослов'янською, частково російською й польською. Отже, очевидним у XVIII ст. стає вплив російської мови на формування й розвиток українських книжно-писемних традицій. Та як зауважує В. Русанівський: «...в „Літопису” Самовидця мова набагато природніша, ніж у завершеному в 1710 р. Літописі Граб'янки і в літописі С. Величка» (Цит.: Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 129).

Міські «городські» книги – це актово-урядові, адміністративно-судові документи, які писалися старою українською літературною, що характеризувалася значним

наближенням до народнорозмовної української й полонізмами. Та насамперед ці документи відбивали все ж такі живомовні особливості тодішніх українських адміністративних одиниць (сотень, міст, сіл), на території яких вони писали: Полісся, Київщина, Полтавщина тощо. Традиційним для цих пам'яток є вживання назв осіб, які займали ту чи ту посаду: *воитъ, бурмистръ, сотъникъ, атаманъ*. Відчутними є полонізми: *ѣдну, теди, поневажъ, жебы*. Основою ж пам'яток є тогочасна жива розмовна мова, яка має багато спільного із сучасною: *гуска, хуторъ, ранокъ, обудвох, худоба, прошол, зашли; Ёмъченком, Проценъка* (чоловічі прізвища відмінюються як і в сучасній мові); *будучи, ставъши, выслухавиши; поплатил, вернулъ, казалисмо*.

Отже, мова міських «городських» книг, у яких найвиразніше виявляють себе риси офіційно-ділового стилю староукраїнської літературної мови другої половини XVII – першої половини XVIII ст., засвідчують процес наростання народнорозмовних елементів у тілі тогочасної книжно-писемної мови, при цьому ці елементи є зазвичай домінуючими на відміну від традиційних церковнослов'янізмів чи полонізмів.

Шкільна драма «Милость Божія...» невідомого автора відбиває особливості української літературної мови XVIII ст., у якій поряд зі значним вкрапленням церковнослов'янізмів спостерігається чимала кількість елементів живої розмовної української мови. Серед яскравих церковнослов'янських рис насамперед тут виявляє себе неповноголосся: *предвозвѣщают, благая, главы, храбрый, хранитель*. Церковнослов'янізми в драмі традиційно постають як ознака високого стилю. Коли ж відбуваються діалоги персонажів, то в них переважає жива розмовна українська мова: *козаки, гетьмани, ляхами, откуля, байдаками, обидва, ярмо, поляче, табуром*. Ці елементи вступають у взаємодію з церковнослов'янізмами (*грядущую, обиждаешь, тицися, супостатом* та ін.), створюючи особливу слов'яноукраїнську мову, у якій живорозмовні українські риси стають показником потенційної можливості їх у подальшому творенні української літературної мови на живій народнорозмовній основі.

Мова творів Климентія Зиновієва (? – 1727 р.) традиційно не позбавлена церковнослов'янзмів: *мзда, здраво, написах, пріяю, паки, немоцно, благочестію, главах, власы*. Але ці елементи є малочисельними, як малочисельними є й полонізми: *барзе, злота, поневаж*. Основою мови творів є тодішня жива розмовна українська мова, яка представлена на лексичному рівні: *слушне, пожитков, неухажный, поважный, листах*; фонетичному: *нагорода, головы, голоду*; словотвірному: *писар, косар, друкар, похабство, козацтво*; морфологічному: *не втопился, еси памятал, напивишися, нахыляючися*.

Як зауважує П. Плющ: «Цінним є збагачення Климентієм української літературної мови цілими розсипами термінологічної лексики і фразеології ...*гончар, гончарство, глина, горщики, кафлевие печи...* „*Не мій собі сто коп, як сто другов. Пакуль взийде сонце – виїсть очі роса...*”» (Цит. за: Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 233–234).

Климентій Зиновійв збагатив тодішню літературну українську мову лексикою, що характеризує людину, її ставлення до інших людей, до навколишнього світу: *неборакъ, простакъ, зневажати, журити*; назвами реалій: *борошно, калытка, горілка, страва*; назвами осіб за професією, родом занять: *винникъ, козакъ, кухаръ, цѣлорникъ* та ін. (Див.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 110–111).

Отже, мова творів Климентія Зиновієва є ще одним доказом перемоги живої розмовної мови в тілі тодішньої літературної української мови. Як зауважує О. Блик: «Мова творів Климентія була значним кроком до нової української літературної мови» (Цит. за: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 103).

Розвиток української літературної мови у XVIII ст. XVIII ст. стало важливим перехідним етапом від старого типу української літературної мови до нової української літературної мови, основою якої стала жива народнорозмовна мова. XVIII ст. продовжує творчий розвиток «простої» мови як основного типу спілкування, характеризується процесом шукання нових, вищих

форм літературно мовного висловлення. Разом з тим цей процес відбувається в умовах жорстокого колоніалістського наступу російської імперії, поширення русифікації, яка поєднувалася з безжалюгідним соціально-кріпосницьким гнобленням українців. Достатньо пригадати переслідування Петром I запорожців, зближення гетьманщини, загибель тисяч козаків на будівництві каналів, фактичну заборону українського друку, знищення при Катерині II гетьманщини, зрадницький розгром Запорозької Січі в 1775 р., офіційне запровадження в Україні кріпацтва в 1783 р., загальна всеохоплювальна русифікація, надання однакових прав козацькій старшині на рівні з російським дворянством, що призвело більшою мірою до асиміляції й розчинення української політичної еліти серед російської. Отже, ми говоримо про те, що затаврував своєю творчістю Тарас Шевченко:

Це той Перший, що розпинав

Нашу Україну,

А Вторая доконала

Вдову сиротину.

Однак жорсткі імперські утиски не змогли затримати подальший розвиток української національної культури й мови. У XVIII ст. зростають і поширюються традиції високохудожніх українських дум, по всій Україні розходяться списки козацьких літописів: Самовидця (1702 р), Г. Граб'янки (1710 р.), С. Величка (1720 р.). До середини XVIII ст. продовжуються традиції шкільної драми й української поетичної творчості в Києво-Могилянській академії. Поширюються численні сатиричні твори, написані народною мовою. Часом під прямим тиском Петра I в Україну потрапляють досягнення культурно-освітньої справи українців, переведених у Росію: Симона Полоцького, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та ін.

У другій половині XVIII ст. українці активно продовжують пошук нових жанрів і форм літературної творчості, використовують традиції старої «простої» мови й силоміць поширеної російської. Серед визначних творів кінця XVII ст., написаних своєрідною *російсько-українською мовою* (ще одним типом української літературної мови, що передував новому типові), слід назвати прекрасну патріотичну працю з історії

України «Історію русів» – рукописний твір, як і решта творів, написаних у XVIII ст. у результаті заборони українського друку.

Жанрово-стилістичні рамки літературної мови розширював своєю творчістю в українських переспівах (травестуванні) Вергілія ад'ютант гетьмана К. Розумовського Опанас Лобисевич.

У другій половині XVIII ст., напередодні діяльності І. Котляревського, в Україні відбувається пошук нового типу літературної мови. Не слід уважати, що творчість І. Котляревського з'явилася на порожньому місці. У класичній праці П. Житецького «„Енеїда” Котляревського і найдавніший список її у зв'язку з оглядом малоруської літератури XVIII ст.» (1900 р) наведено багато творів й уривків, написаних на основі живого розмовного мовлення, наприклад, твори **Івана Некрашевича (друга половина XVIII ст.)**. Як зауважує В. Русанівський: «...в небагатій творчій спадщині І. Некрашевича засвідчені три вживані тоді літературні мови: слов'яноруська, староукраїнська і зароджувана новоукраїнська...» (Цит.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 143).

Так, у відомому творі «**Исповѣдь...**», написаному староукраїнською мовою, поєдналися елементи церковнослов'янської мови з елементами живої розмовної української мови і з говірковими поліськими рисами. Цікавим з цього приводу є мовлення персонажів. Так, духовник переважно вживає церковнослов'янську мову: *чадо, пред, толико, вражесью, исчислить* тощо. Хоча і в його мовленні наявні елементи живої розмовної мови: *чоловѣки, ворожки*. Живомовні риси також спостерігаються в римуванні [ѣ] з [и]: *неради-во адѣ*, що є доказом того, що [ѣ] традиційно вимовлявся як [i].

Мовлення ж інших персонажів цього твору народнорозмовне й говіркове: *ледащо, соли, нечужось, ничего, бѣдую, грешити, паночечку, колядувок, щедрувок, муй* тощо. Основою творів «**Ярмарок**», «**Замысл на попа**», *Письмо, написанное к Івану Филѣповичу*», «**Письмо, писанное к Гнѣдинскому священнику...**» є живе розмовне мовлення мешканців Полісся: *ярмаркуеш, купуеш, смѣявся, пригрюцював, писав, пѣл, дѣди, чорницѣ, вечорницѣ, калинювки*. Ці особливості

ще раз підтверджують, що в другій половині XVIII ст. активізувався процес переходу від старого типу літературної мови до нового на живій народнорозмовній основі.

Про суперечливі обставини переходу від старої української літературної мови до нової свідчить мовна практика **Г. Сковороди (1722 – 1794 рр.)**.

Вражає різноманітність мовних джерел, які використовував високоосвічений Сковорода: його твори й листи написані і російською мовою, і латинською, і мовою, наближеною до народної усної розмовної української. Звертають на себе увагу не то російські, не то українські словотвори: *спѣвая, неспрятается, неколи, дуракови*. Аналізуючи мову Г. Сковороди, П. Житецький зауважив: «Підкоряючись різноманітним впливам мови, то книжної, то розмовної, то міської, то сільської, він ніби втратив саме відчуття її» (Цит. за: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 105).

Проте панівним напрямом у його мовній творчості є українська жива розмовна мова. Яскравим доказом цього є Пісня восьма «*Ой ты, птичко жолтобоко...*» із «*Саду Божественных пѣсней*».

У «*Баснях харковских*» переважає російський текст, але з українськими словами й формами. Характерний, приміром, заголовок четвертої байки «Голова и тулуб».

Імовірно, що багатомовний сам по собі Сковорода, можливо, уважав, що різність мов не шкодить змісту, а слід підбирати слова й форми, придатні в кожному випадку. Залучаючи таким чином у свою творчість елементи слов'яноруської, російської, церковнослов'янської і, звичайно, живої української розмовної мови, Г. Сковорода створював єдину спільнослов'янську літературну мову. Ця мова разом зі слов'яноруською, на думку В. Русанівського: «...руйнуючи староукраїнську мову й відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення нової української літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі» (Цит.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 131–132).

Отже, протягом XVIII ст. в Україні склалися зовнішні й внутрішні умови переходу від старої української літературної мови до нової, побудованої на народнорозмовній основі.

Фактично, насамперед, з 20-х років і до кінця XVIII ст. розвиток літературної мови в Україні затримується. Причинами цього є колонізаторські утиски й фактична заборона українських видань; зрадницька роль значної частини козацької старшини; русифікація; плазування перед царизмом; посилення експлуатації селян аж до запровадження кріпацтва; роз'єднання етнічних українських земель; нищення національно свідомого запорізького козацтва.

Усупереч несприятливим умовам в Україні відбувається внутрішній процес переходу від старого до нового типу літературної мови. Разом з тим не слід занижувати значення досвіду російської літератури й літературної мови, які розвивалися в сприятливих умовах, оскільки на той час уже існувала багатюща журналістика, важливою в цьому плані також була наукова діяльність М. Ломоносова, М. Карамзіна, літературна діяльність Д. Фонвізіна, І. Крилова та ін.

Отже, у XVIII ст. вплив російської літературної мови на українську літературну стає відчутнішим і помітнішим. Особливо цей вплив позначиться на формуванні нової української літературної мови. Але не забуваймо, що у XVIII ст. традиції староукраїнської літературної мови сприяли розвитку російської писемної мови, яка ввібрала в себе значну кількість українських книжних рис.

Вплив української літературної мови на російську насправді виявляє себе набагато раніше – з другої половини XVII ст., про що зазначив у своїх нарисах відомий російський мовознавець В. Виноградов: «Так звана Південно-Західна Русь стає в другій половині XVII ст. посередницею між Московською Руссю й Західною Європою, і російська літературна мова піддається сильному впливові української літературної мови (церковно-книжної, світсько-ділової й художньої)» (Цит. за: Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX ст. Москва : Высшая школа, 1982. С. 25). У російську літературну мову цього часу потрапили такі слова:

*гирло, смак, смачний, шинок, шинкарь, злочинец, шукать, повинности, универсал, комиссия та ін.**

Рекомендована література до теми

1. Житецький П. Г. Нарис історії української мови в XVII ст. *Вибрані праці*. Київ, 1987. С. 19–228.

2. Житецький П. Г. «Енеїда» Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. *Вибрані праці*. Київ, 1987. С. 302–317.

3. Курс історії української літературної мови. Т. 1. Київ, 1958. С. 68–136.

4. Матеріали з історії культури України в працях М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, І. Огієнка, О. Субтельного та ін.

5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 76–145.

Модуль В

5. НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА. ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ, ПОБУДОВАНОЇ НА ЖИВОМОВНІЙ ЗАГАЛЬНОНАРОДНІЙ ОСНОВІ. ПОПЕРЕДНИКИ Т. ШЕВЧЕНКА. Т. ШЕВЧЕНКО – РЕФОРМАТОР СУЧАСНОГО ТИПУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Вступні зауваження:

1. Нація як соціально-етнічна категорія виростає з історії народу (етносу), сформованих протягом тисячоліть особливостей його психічного складу, виробничої діяльності, мовлення. Консолідації (єднанню) нації сприяє розвиток економічних і соціально-політичних зв'язків, спільна боротьба за самовизначення й незалежність народу. Визначну роль у розвитку нації відіграє нагромаджене протягом усієї історії суспільства мовне багатство, у лексиці й граматиці якого відкладається життєвий досвід, звичаї, дух (мислення і психіка) народу. Вищий етап формування нації супроводжується усуненням розходжень («ножиць») між книжно-писемною мовою і розмовним мовленням, виробленням наддіалектних загальнонародних норм. Спільність життя нації, як і формування національної самосвідомості, неоднакові в різних народів.

Консолідація української нації й вироблення національної самосвідомості були зумовлені єднанням українців з різних територій у визвольній боротьбі й праці задовго до сформування нації та літературно-мовної спільності й гальмувалися національними утисками з боку російської та австро-угорської імперій, тривалим збереженням кріпосництва, зросійщенням класової верхівки.

У справі національного розвитку України, підвищення національної самосвідомості народу велику роль відіграли революційні й ліберальні сили української інтелігенції, визвольні рухи селянства й робітників.

Формування сучасного типу української національної мови відбувалося на основі багатющої мовної спадщини літератури

Київської Русі надбань слов'яноруської і «простої» мови XIV – XVIII ст. Якісною зміною, що зумовила створення нового типу літературної мови, був перехід на живомовну народну основу з переорієнтацією на найбільш вирівняний середньонадніпрянський діалект і південно-східне наріччя української мови.

2. Зростання національної самосвідомості в перші десятиліття XIX ст. Культурно-освітні справи.

Видання збірок народної поезії України. Відкриття Харківського університету (1805), Ніжинського ліцею (1832), ряду гімназій, духовних семінарій, парафіяльних шкіл. Перші українські журнали при Харківському університеті. Видання альманахів. Відкриття перших стаціонарних театрів. Публікація «Истории Малой России» Бантиш-Каменського. Створення комісії для розгляду давніх актів (1835 – 1845). Перша граматика живої української мови О. Павловського (1818 р.).

II. Розвиток української літературної мови в період від І. Котляревського до Т. Шевченка

1. Мова творів І. Котляревського. Народнорозмовна основа творів І. Котляревського «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник». Ліберально-гуманістична ідейна позиція письменника. «Енеїда» – справа всього життя Котляревського (перші три частини – 1798 р., перше повне видання твору – 1842 р.). Прогресивне соціальне звучання «Енеїди» як завуальованого протесту проти утисків українського слова, осуду знищення козацьких вольностей, критики морального падіння колишньої козацької старшини, чиновництва. Вимоги гуманного ставлення до пригніченого простого люду.

Український патріотизм І. Котляревського. Усвідомлення безперспективності старого мовного типу, висміювання схоластики й застарілого мовного канцеляризму.

Вплив на творчість І. Котляревського передової російської літератури. Критичне використання досвіду «героїко-комічних» поем.

1. Мовні засоби бурлеску. Лексичне, фразеологічне й синонімічне багатство його творів. Зв'язок з українським фольклором мовних засобів у творах І. Котляревського.

Висока мовна майстерність і новаторство п'єси «Наталка

Полтавка». Середньонаддніпрянська діалектна основа творів І. Котляревського. Риси невідповідності в правописі й граматиці.

Значення творчості І. Котляревського в історії української літературної мови як зачинателя нового її типу й талановитого попередника Т. Шевченка.

2. Культурні зрушення в українстві Західної України початку ХІХ ст. Діяльність «руської трійці» – М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича. Збірник «Русалка Дністрова» (1837 р.). Оригінальні й фольклорні матеріали в збірнику. Усне народне мовлення – основа мови творів.

Фольклорні художньо-зображальні прийоми. Діалектний характер поетичної мови. Елементи книжної мови.

Полеміка навколо питання про право на існування літератури, писаної українською народною мовою.

Спроби створення серйозного («середнього») стилю в українських ліричних поезіях, баладах, прозі (П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, поети-романтики, Г. Квітка-Основ'яненко). Байкарський жанр у творчості П. Гулака-Артемівського і Є. Гребінки. Фольклорна основа балад Л. Боровиковського.

Широке й стилістично різноманітне використання усної народної творчості. Збагачення літературної мови в галузі лексики, фразеології, синтаксису. Перші спроби української публіцистичної прози. Переклади й переспіви.

Підготовчий етап у виробленні норм єдиної літературної мови. «ГраMATика малоросійського нарiччя» О. Павловського (1818).

Словники першої половини ХІХ ст. Полеміка навколо питань правописної й граMATичної нормалiзацiї української мови. Правописні системи першої половини ХІХ ст. у Східній і Західній Україні.

III. Т. Шевченко – реформатор сучасного типу української літературної мови

Погляди Т. Шевченка на художнє слово. Його широка освіченість. Т. Шевченко – академік.

Народність художньої творчості й мови Т. Шевченка. Синтез елементів розмовної мови письменника: відсутність

діалектної обмеженості; повнота відображення в його творчості народної лексики й фразеології на відміну від мови його попередників (лексика гніву й соціально-визвольної боротьби, духовного світу народу). Широке використання мовних надбань світової літератури. Міжслов'янські творчі й мовні зв'язки Т. Шевченка.

Семантичне засвоєння церковнослов'янізмів і елементів російської мови у творчості Т. Шевченка.

Т. Шевченко – історик, широке використання історизмів, надбань староукраїнської літературної мови.

Органічний зв'язок мови поета з українським фольклором, творчі модифікації народнопоетичної спадщини.

Синтез різноманітних складників мови в єдиній мовностилістичній системі; роль Т. Шевченка у створенні лексико-фразеологічних і граматичних норм сучасної української літературної мови.

Ідейно-творче партнерство з російськими і польськими демократами. Хибні позиції В. Белінського в оцінках творчості Т. Шевченка.

М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов про творчу спадщину Т. Шевченка.

Критика фальсифікацій творчості Т. Шевченка в колишній радянській критиці.

Художньо-образна система творів Т. Шевченка. Мовний реалізм і багатство мовних засобів його творчості, зумовлених високим пафосом боротьби за волю України, слов'янства. Поєднання критичного реалізму й романтики в мовній творчості поета.

Значення й методи вивчення творів Т. Шевченка в школі.

Основні поняття й зауваження до теми:

«Нова українська літературна мова. І. П. Котляревський і попередники Т. Г. Шевченка»

*Нова українська літературна мова – сучасна українська літературна мова, що почала формуватись у кінці XVIII – першій половині XIX ст., коли літературно-писемна практика звернулася до живого народнорозмовного джерела.**

Новий етап у розвитку української літературної мови традиційно пов'язують з іменем **І. Котляревського (1769 – 1838 рр.)** – автора бурлескно-сатиричної поеми «Енеїда» (1798 р), п'єс «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник».

Значення творчої спадщини І. Котляревського високо оцінене рядками поезії Т. Шевченка:

*Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!*

В історії української літературної мови, на думку І. Огієнка: «**Головна заслуга Котляревського** була в тому, що він рішуче, друком став на той бік, яким ішла ще жива мова у XVIII-му столітті, і він знову відновив українську літературну мову в друкованому творі, він міцно зв'язав перервану було у XVIII-му столітті в друках – через наказ 1720 р. – нитку нашої літератури живою мовою... Котляревський порвав з панівною тоді наукою про мовні стилі, високий і подлий, і став дивитися на мову народу, як на достойну поважних творів» (Цит. за: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : «Либідь», 1995. С. 129).

Живою народною українською мовою написана «Ода до князя Куракіна», яка стала яскравим підтвердженням високих потенційних можливостей нової української літературної мови на живомовній основі, адже в одах, виходячи з теорії трьох стилів, повинна переважати церковнослов'янська мова. І. Котляревський своєю творчістю довів, що нова українська літературна мова придатна до серйозних, поважних творів. Отже, важливою з цього приводу є думка І. Огієнка: «Котляревський міцно поєднав українську мову з українською літературою, після нього справді нашою літературною мовою, остаточно, уже без хитання, стала жива народна мова. І від Котляревського вона стала творчо розвиватися вже зовсім свідомо. За прикладом Котляревського пішло багато його наслідувачів, на яких він сильно впливав аж до часу Шевченка» (Цит. за: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : «Либідь», 1995. С. 132).

І. Котляревський вплинув також на деякі засадничі мовознавчі питання, відійшовши, як уже наголошено, від *теорії трьох стилів* – традиційного для Європи доби Відродження й бароко вчення про поділ мови на три стилі («слоги»): високий середній і низький... В Україні розроблялася у XVII – XVIII ст. викладачами Києво-Могилянської академії.*

Високий стиль передбачав емоційно урочистий, пишномовний виклад... Вирізнявся широким використанням так званих прикрашальних мовних засобів, зокрема словесних (метафори, синекдохи, метонімії, антономазії, повтори, подвоєння, приєднання та ін.). Ним писалися епічні твори, героїчні поеми, трагедії, ораторські виступи, конклюдії (програми шкільних наукових виступів), драми («*Владимир*» Феофана Прокоповича...), казання Іоанікія Галятовського..., твори С. Климівського, Г. Сковороди та ін.*

Середній стиль передбачав емоційно спокійний, помірно прикрашальний виклад... Перевага надавалася частковим метафорам, не надто вишуканим тощо. Середній стиль спирався на живу народну українську мову, особливо її лексику й фразеологію, лише на її фонетичні й граматичні форми... Середнім стилем писалися... елегії, еклоги, оди, епіграфи, дифірамби, повісті та легенди...*

Низький стиль передбачав емоційно нейтральний, простий виклад, присвячений буденним предметам і темам (сільськогосподарській праці, повсякденному побуту, сімейним стосункам, діловим зв'язкам...). Цей стиль ґрунтувався переважно на живій народній мові, не тільки на її лексиці й фразеології, а на особливостях фонетичної та граматичної будови... низьким стилем писалися численні сатирично-гумористичні вірші – травестії, вірші-овації, вірші, оповідання, інтермедії, діалоги*.

Перші три частини «Енеїди» вийшли друком у 1798 р., повністю твір побачив світ уже після смерті письменника в 1842 р.

Діалектною основою творчості І. Котляревського є середньонадніпрянське мовлення, зокрема полтавська говірка, риси якої виразно проступаються на всіх рівнях, але є й суто специфічні ознаки, наприклад, уживання стягнених форм дієслів

III класу у формах 3-ої особи однини теперішнього або простого майбутнього часів: *бажа, наляка*; уживання прийменника-префікса *од*: *од храбрості і од надії; одправте, оддам*; на рівні синтаксичному – уживання архаїчних конструкцій з прийменником *к*: *к богатирю, к війні* та ін. Загалом мова І. Котляревського становить зразок уже великою мірою синтезованої літературної мови з середньонаддніпрянською основою.

Традиційно письменник уживає церковнослов'янськи без певної стилістичної семантики, а з метою вдалішого римування: *коли ти **храбрый** не словами...; проти Енея не **храбруйся**; І стан свій чистив од **врагів***. Церковнослов'янськи, змішуючись із живомовними елементами, стають засобом гумору: *Впрах, вдребезги переміжжив. Ув'яв Паллант, судеб поволи; Сердега в світі не наживсь*. Цей мовний засіб гумору П. Плющ називає «змішуванням різностильового». Окрім цього засобу, він виділяє ще два: очуднювання мови за допомогою деформації слів і макаронізм (Див.: Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 265–267).

Як відомо, «Енеїда» належить до бурлескно-травестійного жанру, у якому наголошено на факті перелицювання античності. У героях античності, їхніх вчинках читач повинен пізнавати представників реального, сучасного життя. Уся поетика «Енеїди», його мовні засоби підпорядковані саме цьому завданню. В «Енеїді» під маскою сміху прихована трагічна історія України, яка в другій половині XVIII ст. утратила будь-які ознаки автономії, перетворившись на так званий край у складі величезної всепоглинаючої Російської імперії. Тому відчутними в «Енеїді» є національно-патріотичні мотиви, які виявляють себе в замилюванні славетним минулим, у згадуванні часів незалежної козацької демократичної держави – Гетьманщини:

*Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадацький, Полтавський*

*В шапках було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлюю все метуть.*

Ще досить яскравим доказом національно-патріотичної спрямованості є українська народна ономастика, представлена козацькими іменами, які є втіленням справжнього лицарського духу, духу нескореності й безмежного оптимізму:

*Знайшов з троянців ось кого:
Педька, Терешка, Шеліфона,
Панька, Охріма і Харка,
Леська, Олешка і Сізьона,
Пархома, Їська і Феська,
Стецька, Ониська, Опанаса,
Свирида, Лазаря, Тараса,
Були Денис, Остап, Овсій
І всі троянці, що втопились,
Як на човнах з ним волочились,
Тут був Вернигора Мусій.*

Доволі показовим з погляду відображення історичної правди є звертання Турна до свого війська:

*«Реб'ятушки!» – кричав. – Постійте!
Реб'ята! бийтесь, не виляйте...».*

Подібне звертання до солдат, як відомо, було традиційним у російській армії, згадаймо хоча б відому пісню «Солдатушки, браво, ребятушки...». Отже, використовуючи подібне звертання, І. Котляревський у завуальованому вигляді акцентував на історичних подіях, які виявилися в наступі Росії на суверенні права України в другій половині XVIII ст.

Соціальна критика в «Енеїді» найгостріше виявляє себе в сценах у пеклі:

*Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслугі, як котам.*

По суті пекло є відображенням вищої справедливості і для тих, хто прожив своє життя неправедно, і для тих, хто у своєму

земному житті зазнав лиха й страждань, але прожив його справедливо, за Божими заповідями:

*Се бідні, нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,
Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх...*

«Енеїда», орієнтована на живе народнорозмовне мовлення Середньої Наддніпрянщини, характеризується багатомовною синонімією. Так, О. Блик фіксує значну кількість синонімів до слова 'говорити': *замурмотали, мовляли, балакали, окликнувся, трепать, крикнув, вголос загули, ревнула, запискав, базікав, не бурчи, розказала, казать, розмовляти, гуло, баляндраси понесли, на весь рот кричав, підняв тут крик великий, галас підняла, кричали вголос на весь рот*. Великою кількістю синонімів позначені слова 'бігти', 'іти': *тягу дав, п'ятами накивав, і ну всі драла, шатнувся миттю, чкурнула, підтюпцем сунулись, метнувся хуленько; шатнувся, пішла, попхався, слонявся, причвалав, волочили, перевалився, брала, прийшов, пустились, припленталась, почвалав* (Див.: Блик О. П. Історія української літературно мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 128–132).

Як зазначає О. Блик: «Лексика „Енеїди” становить понад сім тисяч слів. У поемі виділяють такі шари лексики, як:

1. Побутова:

- а) назви одягу: *спідниця, шнурівка, сорочка* та ін.;
- б) назви головного вбрання: *кибалка, короблик, бриль* та ін.;
- в) назви хатніх речей: *піч, скриньки, цебри*;
- г) назви різних знарядь праці: *ковадло, молоток, шило* і ін.;
- д) назви будівель і споруд: *хата, будинок, світлиця* і ін.;
- е) назви засобів пересування по воді й суші: *корабль, візок,*

паром і ін.;

- ж) назви напоїв і страв: *локшина, каша, горілка ...*;
- з) назви рослин, їх плодів: *очерет, верба, сосна ...* і т. д.;
- и) назви тварин і птахів: *віл, теля, баран* і ін.

2. Назви людей за різними ознаками:

- а) віку: *молодиці, дівчата, баба ...*;
- б) родових стосунків: *мама, дядько, дитятко ...*;
- в) за якостями й ознаками людей:

позитивні: *чепуруха, проворна, гарна...*;

негативні: *крива, горбата, беззуба ...*;

г) за родовою діяльністю чи станом у суспільстві: *цар, цариця, пан ...* ін.

3. Назви суспільних відносин, станів та ін.: *панщина, указ, статут* і т. ін.

4. Військова лексика: *військо, гармати, сотні* і т. ін.

5. Абстрактна лексика: *лихо, горе, біда...* і т. ін.

6. Іншомовна лексика: Еней, Юнона, Венера і т. ін.

7. Розмовна, іноді згрубіла лексика: *...йолоп, к чорту, чортзна-що* і ін.» (Цитата за: Блик О. П. Історія української літературно мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 111–124).

«Енеїда» рясніє народнорозмовною фразеологією, що виявляє себе в ідіоматиці: «*І перцю дам йому і маку*», «*Почешуть ребра вам і спину*» – ідіоми на поняття ‘бити’; «*П’ятами з Трої наживав*», «*З двора в собачу ристь побіг*» – ідіоми на поняття ‘бігти’, ‘тікати’; «*І теревені-вені правим*» – ідіома на поняття ‘говорити’, ‘базікати’; «*На нього всі баньки п’ялили*» – ідіома на поняття ‘дивуватись’. І. Котляревський широко вживає прислів’я, приказки, фразеологічні порівняння: «*Кому гладкому не до лишки*», «*Великій у страху очі*», «*Кувікала, мов порося*» (Цит. за: Блик О. П. Історія української літературно мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 126–128).

Лексика й фразеологія «Енеїди» яскраво підкреслюють багатство й силу нової української літературної мови з її живомовною народною основою.

Мовний реалізм «Наталки Полтавки» полягає в тому, що І. Котляревський засобом гумору, сміху, створення комічного обрамлення книжну канцелярську з великим домішком російської мову пана Возного, тим самим підкресливши перевагу живої народної розмовної мови, у якій письменник бачив майбутнє для всіх поколінь українців. Мова Возного, на відміну від мови Наталки та інших персонажів, здається штучною, а тому й незрозумілою, а отже, не дивно, що на освічення в коханні Возного, який пригадав чомусь і Литовський Статут, і Магдебурзьке право, Наталка відповідає досить просто: «*Бог*

з вами, добродію! Що ви говорите! Я річі вашей в толк собі не возьму».

Чи не найяскравіше виявляє себе мовний реалізм ще в одній п'єсі **І. Котляревського** «Москаль-чарівник». У цьому творі представлена така собі мовна ситуація імперської доби, коли українська мова практично вживалася лише на селі, у п'єсі нею говорять Михайло Чупрун і Тетяна, Финтик-писар з міста, українець за походженням, у розмові, наприклад, з Тетяною використовує російсько-українську мішанину, тобто суржик: «*Что ж я роблю, любезная Тетяно? Я, кажется, то есть из благопристойности не выхожу*». Отже, І. Котляревський ще на початку ХІХ ст. помітив ті, кажучи сучасною мовою, соціолінгвальні зрушення, які призводили до денаціоналізації й до спідлення, про що вже науковою мовою свого часу цю думку висловив і О. Потебня. З мовного погляду на увагу заслуговує ще один персонаж цієї п'єси солдат Лихой (для українськомовного читача не менш цікавими є конотації цього російського прізвища: лихо – біда, горе).

Солдат говорить винятково російською мовою, причому поводить себе досить безапеляційно й навіть певною мірою нахабно, про що свідчить поява його в хаті Тетяни: «*Солдат (входя в избу, тотчас говорит). Здравствуй, хозяин! Я твой постоялец. Давай угол, да на ужин курицу, да нет ли и лавреников?*» Вагомою є ще одна деталь п'єси: Финтик у розмові із солдатом повністю переходить теж на російську. Ця деталь підтверджує ще один соціолінгвістичний аргумент: чия влада – того й мова. Отже, І. Котляревський у гумористичній, сміховинній формі зобразив у п'єсі «Москаль-чарівник» процес мовно-національної деградації українців в умовах шовіністично налаштованої російської імперської влади.

Заслуга **Г. Квітки-Основ'яненка (1778 – 1843 рр.)** перед українською літературною мовою полягає насамперед у тому, що він розширив жанрові рамки нової мови, заклавши основи нової української прози. Українською мовою написані повісті й оповідання, серед них такі відомі, як: «Маруся», «Сердешна Оксана», «Козир-дівка» та ін. Використавши живу народну українську мову в цих творах, Г. Квітка-Основ'яненко довів придатність її до поважної літератури. Як зазначає І. Огієнко,

Г. Квітка-Основ'яненко «...вважається батьком української повісті. Він свідомо вибрав собі українську мову, як мову літературних писань...» (Цит. за: Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : «Либідь», 1995. С. 135).

Заслугою Г. Квітки-Основ'яненка є також те, що він розширив діалектну основу нової української літературної мови, залучивши до неї елементи слобожанського діалекту. Як зауважує П. Плющ: «В оповіданні „Маруся” та в інших його творах сила силена слобожанських фонетичних, морфологічних і лексичних діалектизмів (*заньмається, озьме, робе, ходють, збереть, вп'ять нігде, усегда* і т. ін.)» (Див.: Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 274 с.).

Крім того, заслуга Г. Квітки-Основ'яненка полягає ще й у тому, що він розширив стильові можливості нової літературної мови, розпочавши листування українською мовою, стилізованою під мовлення простакуватого селянина, з елементами бурлеску, зниженої й часом вульгарної лексики.

Значний внесок у розвиток української мови на народній основі та збагаченні її жанрового розмаїття зробив **Є. Гребінка (1812 – 1870 рр.)** – байкар і прозаїк. Заслугою цього письменника є також те, що він один з перших став перекладати твори українською мовою. Ще в 1835 році Є. Гребінка переклав поему «Полтава» О. Пушкіна. Звичайно, що це однозначно доводить величезні потенційні можливості нової української літературної мови. Як зауважує В. Русанівський: «Є. Гребінка – один із зачинателів публіцистичного й епістолярного стилів – у його передмові „Так собі до земляків” і в післямові „До зобачення”» (Див.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 163).

З початку 30-х років XIX ст. в українській літературі відчутною стає романтична течія. Велика заслуга в цьому належить **П. Гулакові-Артемовському (1790 – 1865 рр.)**, який розширив жанрові рамки нашої літератури на живомовній основі за рахунок балади, довів величезні потенційні можливості й силу нової української літературної мови, переклавши твори класиків світової літератури.

Мова фольклору стає основою творчості поетів-романтиків: **А. Метлинського (1814 – 1870), Л. Боровиковського (1811 – 1889), М. Костомарова (1817 – 1886)**. У їхніх баладах, піснях відчутною є історична, абстрактна, здрібніла лексика, насиченість фольклорними постійними епітетами (Див.: Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 164–167).

Вирішальне значення в питаннях формування нової української літературної мови відіграла **граматика О. Павловського (написана в 1805 р. і видана в 1818 р. у Санкт-Петербурзі)**. У граматиці описано фонетичні та морфологічні особливості української мови порівняно з російською, звернено увагу на м'якість [ц'], на фарингальну вимову [г] та задньоязикову [г], на наявність дзвінких африкат [дж] і [дз], перехід *о, е, ъ* в *і* тощо. Правопис граматики орієнтований на фонетичний принцип: голосний [і] будь-якого походження передавався буквою *і*; голосний [и], що походить з давніх *и* та *ы*, – літерою *ы*; звук [г] – диграфом *кз* та *ін*.

На правопис О. Павловського орієнтувалися Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський.

Значну роль у розбудові нової української літературної мови, у створенні й унормуванні її західноукраїнського варіанта відіграли представники «Руської трійці» – уніатські священики: **М. Шашкевич (1811 – 1843 рр.), Я. Головацький (1814 – 1888), І. Вагилевич (1811 – 1866 рр.)**. Суттєвою заслугою «Руської трійці» було видання альманаху «**Русалка Дністровая**» (1837 р.), що замість язичія впровадила в Галичині живу народну мову як основу літературної, з орієнтацією книжної мови на фонетичний принцип орфографії.

***Тарас Шевченко – реформатор сучасного типу
української літературної мови
(Основні поняття й зауваження до теми)***

Якщо для попередників Тараса Шевченка поетів-романтиків основним критерієм вибору мовно-художніх засобів була наявність їх у фольклорі, для Г. Квітки-Основ'яненка – побутування їх у народнорозмовній мові простолюду Слобожанщини, то для Шевченка це були занадто вузькі рамки.

Він утверджував художню літературу, а разом з нею й літературну мову на традиціях уже наявних літературних зразків, у першу чергу, новоукраїнських, але якоюсь мірою й староукраїнських, мовно-художній образності фольклору, образах античної й біблійної міфології, давнього українського літописання.

У Тараса Шевченка, як і в його попередників, на першому місці серед інших джерел утілення поетичних образів була народнорозмовна мова. Його заслуга перед українською культурою й українською літературною мовою полягає насамперед у тому, що він надавав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови.

Для Шевченка було важливим привчати читача, який сприймав мову творів «Кобзаря» як свою, бачити в ній засіб спілкування всієї нації, усіх поколінь українців, що створили багату духовну культуру. М. Костомаров оцінював Шевченка так: «Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість. Шевченкова пісня була народною, але водночас це була нова пісня, яку тепер міг заспівати весь народ. «Шевченко співає так, як народ, ще не співав, але як він заспіває за Шевченком» (М. Костомаров).

Поет дає зразки не стилізації фольклору (як це характерно поетам-романтикам), а органічного злиття самобутньої оригінальної творчості із фольклором як формою національного самовираження. Шевченкова творчість, безперечно, спонукала до дальшого вивчення фольклору, але першопричиною активізації досліджень української народної творчості в той час була суспільно усвідомлена увага до історії й культури, яка й визначала шляхи подальшого розвитку суспільства.

У 40-і роки ХІХ ст. посилюється наукова увага до історії України, вивчаються й видаються історичні джерела. З 1843 р. працює Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів, яка опублікувала низку важливих документів з історії України 14 – 18 ст. у 1845 – 1847 рр. співробітником цієї комісії як художник, збирач фольклору та етнографічних матеріалів був

Шевченко. Ця робота відкривала поетові можливість усебічного ознайомлення із джерелами української історії («Гайдамаки, «Великий льох»).

Для творчості Шевченка важливим був зв'язок з європейською літературою (ще у Вільно він ознайомився з творами А. Міцкевича й оволодів польською мовою, досконало володів французькою й російською мовами). У своїх творах він згадує античних поетів: Гомера, Вергілія, Горация, Овідія. У російських поезіях «Тризна» і «Слепая» відчувається його знайомство з байронівськими стилістичними й композиційними прийомами. Творчість Бернса, Альфреда де Вінї сприяла становленню принципу народності в його творчості.

Особливо близькою Шевченкові була слов'янська поезія. У поемі «І мертвим, і живим...» він згадує чеського поета Вацлава Ганку; видатному діячеві чеського й словацького відродження Павлу Йосифові Шафаріку присвячує поему «Єретик», за мотивами відомих сербських пісень, виданих В. Караджичем, пише вірш «Подражаніє сербському». Як відомо, Тарас Шевченко писав свої твори ще й російською мовою («Тризна», «Слепая», повісті та щоденник).

Мотиви античної та європейської літератури проникали в художньо-образну структуру Кобзаря і в мову. Це викликало появу в його мові інтернаціоналізмів: *інженер, інститут, камера, комісія* тощо.

Для мовної творчості Шевченка характерне розширення синонімічних рядів, що позначилося, з одного боку, на можливостях емоційної оцінки об'єкта зображення в конкретних поетичних контекстах, а з другого – на збільшенні семантичної глибини загальної мови: *пекло – ад, апостол – благовіститель – пророк, гласити – казати – мовити – говорити – глаголити – белькотати* тощо. У Шевченка були улюблені слова, такі як: *світ, мати дитя / діти, дочка / доня*.

Шевченко дуже широко використовує у своїй творчості церковнослов'янські складні слова з часто повторюваною частиною *благо-* (благовіститель. благоволити); *веле-* (велелюдний); *все-* (вседержитель, всетворящий); *добро-* (доброзиждущий); *долго-* (долготерпеніє). Цей же зразок,

імовірно, використано і при творенні неологізмів із українських коренів: *віршомази, блюдолизм, вбогодухі; широкополий, крутоберегий*.

Широко використовує Шевченко історичну лексику: *дружина, волості*; імена князів, княгинь: *Ярополк, Рогніда, Ярославна, Ігор, В'ячеслав*; назви східнослов'янських, а точніше українських племен (*древляни, дуліби*).

Дбаючи не тільки про розширення виражальних можливостей поезії, а відтак і про збагачення літературної мови, Шевченко використовує загальнокультурну лексику, яка засвідчує стан розвитку культури, літератури й мистецтва на той час (участь укр. у творенні загальнолюдської цивілізації: а) образотворче мистецтво (*аквареліст, гравюра, портрет*); б) література (*балада, трагедія, елегія*); в) архітектура й скульптура (*піраміда, план, скульптура галерея*); г) музика (*арія, концерт*); д) театр (*репертуар, спектакль, театр*); е) різних галузей науки (*аксіома, астрономія, етнографія, академія, математика, міфологія*); к) освіти (*бібліотека, буквар, гімназія, граматики*).

У листуванні українською мовою Шевченко переборює модну на той час стилізацію під простацьку «*мужицьку*» мову, щоправда, зберігаючи його поодинокі елементи в листах до старших людей. Услід йому пішли Марко Вовчок, Леся Українка, М. Коцюбинський, в епістолярю яких виробилися початки української публіцистики й наукової мови. Таким чином, Шевченко заклав основи українського епістолярного стилю.

Положення про те, що українська літературна мова має право на входження в коло слов'янських літературних мов (а отже, мов європейських) доведене великим поетичним талантом Шевченка.

Отже, Тарас Шевченко творив мову свідомо, хоч ідеологія української літературної мови в ті часи тільки народжувалася та «інстинктивно носилася перед його віщими очима». Кобзар уникає дрібноговіркових виразів (локалізмів), полонізмів, росіянізмів, архаїзмів (правда, у його мові вони вживаються часто, але завжди на своєму місці – як окраса стилю), непотрібних іншомовних слів, опрощення (розмовного жаргону,

що часто чується в живій народній мові). Шевченко був критичним у виборі свого мовного матеріалу. «Він знав, що народна мова має багато говіркових відмін, тоді як мова літературна мусить бути спільною мовою для всієї нації» (І. Огієнко).

Таким чином, для Шевченка як реформатора сучасного типу української літературної мови характерними рисами є:

1) те, що він, як наголошує В. Русанівський, надав літературній мові внутрішньої естетичної впорядкованості, збагативши народнорозмовну мову органічним уведенням у неї елементів інших джерел і тим самим віддаливши мову літератури від побутової мови.

2) велика віра в силу слова в боротьбі за щастя й кращу долю народу проти його ворогів («Подражаніє 11 псалму»:

«Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово»);

3) надзвичайно широкий мовний діапазон поета, що служить глибокій думці й піднесенню народного самопізнання (ніхто з попередників Шевченка, передаючи народну мову, аж ніяк не могли б ужити такі слова: «фельдфебель-цар»); Шевченко порвав з ліберальним обмеженням живої розмовної мови, залучивши до своїх творів лексику народного гніву й соціально визвольної боротьби:

«Виступає; обок його

Цариця небога,

Мов опеньок засушений,

Тонка, довгонога,

Та ще на лихо, сердешне,

Хита головою...

За богами – панства, панства

В сребрі та златі!

Мов кабани годовані –

Пикаті, пузаті!..

Аж потіють, та товпляться,

Щоб то ближче стати

Коло самих: може, вдарять

*Або дулю дати
Благоволять; хоч маленьку,
Хоч пів дулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі у ряд поставали,
Ніби без'язики –
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться...» («Сон»).*

*«Восплач, Пророче, Сине Божий!
І о князях, і о вельможях,
І о царях отих. І рици:
Нащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичица! Людей!
Незлюбних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать» («Подражані Іезикіїлю»).*

4) органічне й творче злиття мови його поезій з народною творчістю. Але не сліпе наслідування фольклорних мотивів, а їх поетична трансформація («Тополя», «Причина»);

5) свідомий вибір мовних явищ загальнонародного вжитку. У його творах майже відсутні діалектизми: *льоля (сорочка)*;

6) мовна спадщина Шевченка вмістила в себе широкий фонд історичної лексики й інтернаціональної лексики; лексики пригнічених народів: *чурек, сакля*; старослов'янська (церковнослов'янська) і російська лексика; неологізми тощо.

Отже, Тарас Шевченко розширив стильові межі української літературної мови, органічно поєднавши елементи народнорозмовної мови з мовностильовими засобами

українського фольклору й книжно-церковнослов'янськими лексичними елементами урочистого високого стилю, пов'язаними з біблійною тематикою.

У поетичній творчості Тараса Шевченка були закладені основи вироблення й закріплення загальнолітературних норм національної мови.

Рекомендована література до теми

1. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ, 1987. С. 31–142.
2. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ, 1994.
3. Коломієць М. П. Семантично-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т. Г. Шевченка. *Мовознавство*. 1992. № 2.
4. Миронова Г. М. «Енеїда» І. П. Котляревського як джерело лінгвоукраїнознавчих відомостей. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 7.
5. Наконечний М. Ф. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4.
6. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. 274 с.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 146–220.

6. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В II ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

1. Нові тенденції розвитку української літературної мови у зв'язку з демократизацією складу інтелігенції та зростанням українського руху. Культурно-освітнє спрямування в діяльності ліберальної інтелігенції. Традиції Кирило-Мефодіївського братства. Могутній вплив ідейно-творчої спадщини Т. Шевченка на творчі шукання революційних і ліберальних сил.

Ускладнення національного руху та розвитку української мови і літератури у зв'язку із заборонами українського слова

1863 і 1876 років. Особливості розвитку літературної мови в Західній Україні. Боротьба прогресивних і реакційних сил навколо питання про розвиток літературної мови. Активізація національно-визвольної боротьби напередодні й під час революції 1905 р. Виникнення українських революційних партій (РУП – 1900, УСДРП – 1905 та ін.). Діяльність Є. Чикаленка, С. Єфремова, М. Грушевського.

Шевченківська мовно-творча основа подальшого розвитку української літературної мови.

2. Створення в 1857 р. Української граматики П. Куліша, видання 1860 р. «Букваря» Т. Шевченка для недільних шкіл. Видання журналу «Основа» (1861 – 1862 рр.). «Кулішівка». Виникнення «Громад» у Києві, Чернігові, Харкові та ін. Культурно-просвітницька робота «Громад», спрямована проти імперської шовіністичної політики царського уряду. Активна участь у них М. Драгоманова, В. Антоновича, О. Потебні, Б. Грінченка та ін. Діяльність М. Драгоманова в Україні та за кордоном. Плідна праця П. Чубинського – видатного українського етнографа й поета, укладача семитомного видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». П. Чубинський – автор гімну «Ще не вмерла Україна». Публікація першого узагальнювального опису діалектів України К. Михальчука.

Активна наукова діяльність українських істориків і філологів, В. Антоновича (його учень М. Грушевський), О. Потебні, П. Житецького, пізніше – А. Кримського, І. Огієнка та ін. Видатні заслуги лексикографів (Уманця й Спілки, Є. Желехівського, Б. Грінченка).

3. Лексичне і стилістичне збагачення української літературної мови у зв'язку із розвитком суспільно-політичних відносин, боротьбою за національне самовизволення й самостійність України.

Освоєння літературною мовою найширших багатств народнорозмовної лексики й фразеології, включаючи діалектизми.

Формування наукової філософської, суспільно-політичної термінології. Засоби внутрішнього розвитку лексики (синоніміка, словотворення) в різних стилях і жанрах

літературної лексики. Використання надбань інших мов. Удосконалення стилістичних систем. Значне поширення жанрово-стилістичних можливостей української мови. Взаємне збагачення варіантів літературної мови Східної й Західної України.

4. Питання граматичної й лексикографічної нормалізації української літературної мови.

Труднощі в розв'язанні проблем нормалізації, пов'язані з національними утисками й роз'єднаністю українських земель. Застосування правописів «Основи» («кулішівка»), етимологічного (Максимовича), «драгоманівки».

Полеміка москвофілів і народовців у питаннях українського письма. Заслуги І. Нечуя-Левицького у справі нормалізації української мови і його непослідовність (пуристичні тенденції). «Грамматика» І. Нечуя-Левицького. Видатні лексикографічні й граматичні праці з Галичини й Буковини. Прогресивні позиції І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, А. Кримського в питаннях всебічного використання мовних багатств усіх діалектів української мови при пріоритеті її середньонадніпрянської основи.

5. Роль українських письменників II половини XIX – початку XX ст. у нормалізації й стилістичному вдосконаленні української літературної мови.

Творча оригінальність і поширення жанрово-стилістичних можливостей української мови в мовній спадщині Марка Вовчка, Л. Глібова, І. Нечуя-Левицького, М. Старицького, Панаса Мирного, І. Франка, Ю. Федьковича, Лесі Українки, І. Тобілевича, М. Коцюбинського, А. Тесленка, О. Олесья, В. Винниченка, В. Стефаника, О. Кобилянської та ін.

Рекомендована література до теми

1. Гримич Г. Як цвіт яблуні... (Новаторство М. Коцюбинського). *Українська мова і література в школі*. 1989. № 11. С. 59–62.

2. Гузар О. В. До проблеми мовознавчої концепції Михайла Драгоманова. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 11.

3. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ, 1987. С. 143–161.

4. Жовтобрюх М. А. Українська грамати́ка І. С. Нечуя-Левицького. *Мовознавство*. 1989. № 1. С. 33–37.
5. Курс історії української літературної мови. Т. 1. Київ, 1958. 416 с.
6. Лукінова Т. Б. Етимологічні коментарі до назв міфічних істот у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». *Мовознавство*. 1992. № 3. С. 15–23.
7. Мацюк Г. П., Панько Т. І. Питання української наукової мови в системі поглядів М. Грушевського. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 3–11.
8. «Не міряй ти безмірного безкраїм» (До 120-річчя від дня народження Лесі Українки). *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 7–14.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 288 с. (особливо С. 13–56).
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 221–289.
11. Франко З. Т. Боротьба за українську мову в дожовтневий період. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 11–16.
12. Чередниченко Д. (Про П. Чубинського). *Українська мова і література в школі*. 1991. №№ 7, 9, 12.
13. Шумило Н. Соціологія «народницької концепції» в українській літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Українська мова і література в школі*. 1991. № 11. С. 62–68.

7. РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

1. Суспільно-історичні умови після поділів Польщі

Поділи Польщі: перший 1772 р. – Галичина, у 1774 р. – Буковина, підпадає Австрії (Габсбурзька імперія); другий – 1793 р. Правобережжя Дніпра входить до складу Російської імперії; третій 1795 р. – до складу Росії входить Волинь.

Економічна відсталість Галичини. Зрушення в політичному та економічному житті під час революції 1848 р. Відміна кріпацтва. Процес капіталістичного розвитку краю.

Австрія (з 1867 р. Австро-Угорщина) – «клаптикова імперія». Система окремих поступок і маневрів цісарського

уряду в галузі національної політики. Суперечності між українцями й польською аристократією навколо питання про національні привілеї.

Москвофіли – консервативне українське угруповання, що орієнтувалося в культурному житті на російську імперію. Народовці – національна опозиція, яка одстоювала політичні й культурні права українського народу. Неоднозначність позицій народовців: угруповання ліберально-просвітницького типу (В. Барвінський та ін.) і радикали, які стояли на позиціях національно-визвольної боротьби (І. Франко, М. Грушевський та ін.).

Поєднання колоніальних утисків з окремими поступками царського уряду: дозволи українського друку, театру, школи, культурних і наукових установ. Утворення «Руської бесіди» (1861 р.), організація Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка (з 1873 р. літературне товариство, з 1892 р. – центральна наукова установа). Тісне співробітництво прогресивних сил Західної України з національно-визвольним рухом Наддніпрянщини.

2. Розвиток літературної мови й філологічної думки

Виступи за визнання самостійної української мови (трактат І. Могильницького «Відомість о русском языке» – 1824). перші граматики «руської мови» Лучкая, Лозицького, писані латинню і польською мовою.

«Руська трійця» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич).

Значення «Русалки Дністрової»: запровадження живої української мови, фонетизація правопису, фольклорна основа, оригінальні твори.

Часткове запровадження української мови у Львівському університеті. З 1848 р. – професор кафедри Я. Головацький, його «Розправа о языке южнорусском» (1849), Граматика (1849).

Собор руських учених (1848). Компромісний правопис «Собор». Перша українська газета «Пчола Галицька» (1848). Протести української громадськості проти урядової спроби латинізації алфавіту (1859), Поетичні твори А. Устияновича, І. Воробкевича та ін.

Активізація філологічних пошуків у 60 – 70-х роках. Позиція москвофілів (Б. Дідицький, О. Духнович, Д. Зубрицький

та ін.).

Демократичне спрямування народовців у мовних питаннях (Ю. Федькович, І. Воробкевич та ін.). Журнали «Вечерниця», «Русалка» та ін. Зміцнення зв'язків культурних сил Західної України з Наддніпряниною.

Прискорений розвиток української преси у 70 – 90-х роках: журнали «Друг», «Світ», «Зоря»; місячник «Правда» (від 1867 р.) – органи всеукраїнського єднання. Щоденна газета «Діло» (1880 – 1939 рр.) з додатком 120 томів бібліотеки. Велика роль у розвитку публіцистичного стилю журналів «Жите та слово», «Літературно-науковий вісник» (з активною участю І. Франка, М. Грушевського, письменників з Наддніпрянини). Позитивне значення перекладів з російської, німецької, французької мов у розвитку публіцистичного та наукового стилів.

Виняткове значення для формування й розвитку наукового стилю праць НТ імені Т. Шевченка (видано 155 томів). Женевські видання праць М. Драгоманова, С. Подолинського. Прогресивні настанови І. Франка з питань розвитку загальноукраїнської літературної мови.

Творчі досягнення письменників західноукраїнського регіону в розвитку художніх стилів української мови: І. Франка. В. Стефаника, М. Черемшини. Леся Мартовича. Ю. Федьковича, О. Маковея, О. Кобилянської, поетів-молодомузівців.

Рекомендована література до теми

1. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі праці Я. Головацького. *Мовознавство*. 1989. № 5.

2. Курс історії української літературної мови / за ред. І. К. Білодіда : в 2-х т. Київ : АН УРСР, 1958–1961. Т. 1. С. 173–193, 301–310, 318–344.

3. Матеріали з посібника: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 179–183.

4. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

5. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 312–316, 333–352.

6. Франко З. Т. Боротьба за українську мову в дожовтневий період. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 1–17.

8. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

1. Питання розвитку української літературної мови в УНР

Незважаючи на непослідовність своєї політики, складні умови класової боротьби в Україні, Центральна Рада й уряд УНР здійснили важливі заходи щодо ліквідації імперсько-царистської спадщини в культурно-освітній і мовній справі. Уже в березні 1917 року було поставлене питання про переведення народних шкіл на українську мову, поступову українізацію вищої школи, видання літератури українською мовою. 23.03.1918 р. видано наказ Ради Міністерств УНР про запровадження української мови в діловодстві, заміну російського герба українським. Поставлене, але не розв'язане питання про єдність України. 22.01.1919 р. – проголошення акта злуки УНР і ЗУНР. Повсюдне поширення преси, універсалів Центральної Ради, розпоряджень уряду УНР (Директорії) українською мовою. Ухвала про створення Академії наук України. Поява перших підручників українською мовою для шкіл. Активна творчість українських письменників О. Олеся, П. Тичини, Л. Старицької-Черняхівської, М. Вороного та ін. Відродження українського театру, різних культурних установ.

Незважаючи на несприятливі умови роботи, у 1917 – 1920 рр. активувалася робота українських мовознавців; з'явилися елементарні граматики О. Курило, Є. Тимченка, М. Грунського та ін.; науково-популярні роботи про українську мову І. Свенціцького, О. Синявського; узагальнювальні об'ємні курси І. Огієнка, М. Сумцова; низка термінологічних словників.

2. Українська літературна мова 20-х років в умовах УРСР («Розстріляне Відродження»)

а) Ленінська тактика з національного питання, спрямована на зміцнення зв'язків між республіками колишньої імперії

й забезпечення партійного керівництва національними процесами. Гостра критика на адресу Сталіна у зв'язку з його теорією «автономізації» та великодержавницькими тенденціями по відношенню до «націоналів». Ленінські настанови щодо «коренізації» в національних республіках, зокрема в Україні, резолюція VIII партконференції, постанови X і XII з'їздів РКП(б).

б) Енергійна діяльність по здійсненню українізації М. Скрипника, О. Шумського. В. Чубаря та ін. Декрет ВУЦВК УРСР від 01.08.1923 р.

Позитивні наслідки українізації в культурно-освітній справі: у трудових школах українською мовою навчалося в 1927 р. 2,5 млн. дітей; наклад українських газет протягом 1927 – 1928 рр. зріс у 5 разів; наклад видань досяг 30 млн. книг. Українською мовою оволоділа велика частина державних і партійних працівників. Повністю перейшли на українську мову установи ВУАН. Повернулися з еміграції видатні вчені М. Грушевський, С. Єфремов.

в) Важливим чинником зростання культури й національної свідомості був розвиток художньої літератури й критики, Журнали: «Плуг», «Червоний шлях», «Життя і революція», «Літературний ярмарок», «Вапліте», «Нова генерація», «Критика» та ін. Літературні угруповання, які створювали атмосферу серйозних творчих дискусій. Жанрово-стилістична різноманітність творчості «пролетарських» письменників – М. Хвильового, В. Еллана-Блакитного, В. Сосюри та ін. «плужна» – С. Пилипенка, П. Капельгородського та ін., футуристів – М. Семенка, М. Йогансена та ін. Оригінальна творчість П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, прозаїків Г. Косинки, А. Головка, Ю. Яновського. М. Куліша, Остапа Вишні та ін. Майстерність і «світовий діапазон» неокласиків М. Зерова, Павла Филиповича та ін.

г) Виконання значної роботи з нормалізації української літературної мови.

«Найголовніші правила українського правопису» – перший, офіційно схвалений державою правописний кодекс (опубліковано на початку 1921 р.). Робота державної комісії по підготовці повного правопису, участь у ній учених із Східної

і Західної України (затверджено й видано в 1928 р.). Неприйняття громадськістю деяких правил, внесених за пропозиціями галицьких учених, зокрема щодо правопису запозичених слів. Неправомірні обвинувачення творців правопису 1928 р. у «націоналістичному шкідництві». Переробка правопису, затвердженого в 1933 р., який діяв до 1946 р.).

Розвиток української лексикографії. Підготовка й видання серії термінологічних словників. Перевидання загальномовних словників Б. Грінченка та Уманця і Спілки (Комарова), перших трьох томів чотиритомного академічного російсько-українського словника комісією ВУАН під головуванням академіка А. Кримського. Словники М. Наконечного, М. Йогансена, Б. Ткаченка, М. Гладкого, Г. Сабалдири та ін. Багатий і загалом достовірний склад української лексики. Недоліки словників, зумовлені труднощами відбору адекватної лексики й суб'єктивними вподобаннями укладачів. Вигадування штучних слів, захоплення архаїзмами. Критичні виступи М. Калиновича, О. Синявського. Неправомірні погромницькі звинувачення укладачів словників у буржуазно-націоналістичному шкідництві (А. Хвиля та ін.).

д) Активна й продуктивна наукова робота з питань українського мовознавства. Дослідження О. Синявського, О. Курило, В. Ганцова, П. Горецького, Є. Тимченка, Б. Ткаченка, М. Сулими, М. Йогансена, С. Смеречинського; «Підвищений курс української мови» за ред. Л. Булаховського. Праці за межами УРСР І. Огієнка, В. Симовича, С. Смаль-Стоцького та ін. Дискусії з мовознавчих питань.

3. Сталінська реакція, розгром і знищення в 30-х роках надбань української культури

Телеграма Сталіна 1933 р. – «припинити українізацію». Сталінський терор проти української інтелігенції й селянства. Провокаційні звинувачення українських письменників, учених, насамперед істориків і філологів, у буржуазно-націоналістичному шкідництві. Партійна лінія на зросійщення.

Майже повне припинення розвитку мовознавчої науки в Україні в 30-х роках.

4. Стан україністики під час Другої світової війни і наступного періоду (до 1953 – 1956 років і в часи «застою»)

а) Відображення в літературі участі українського народу в боротьбі проти фашизму. Діяльність О. Довженка, М. Бажана, початок літературної творчості Олеса Гончара. Висунення на посаду наркома освіти П. Тичини. Роботи українських мовознавців на чолі з Л. Булаховським у складі евакуйованої до Уфи Академії наук. Підготовка удосконаленого українського правопису, обговореного під Харковом у 1944 р., затвердженого 1946 р.

Активна творча діяльність М. Рильського, Ю. Яновського, Ю. Смолича, В. Сосюри, повернення в літературу Остапа Вишні. Відображення в жанрах і стилях української художньої літератури й публіцистики патріотизму й героїки народу. Особливості лексики й фразеології творів, мовних засобів високого пафосу, інтимізації, діалогу.

Продовження репресій проти діячів української культури. Загибель А. Кримського, Л. Старицької-Черняхівської.

б) Новий наступ сталінщини на українську культуру, літературу, літературну мову. Компартиїне цькування В. Сосюри, М. Рильського, єврейських письменників. Переслідування й дискримінація львівських істориків, письменників і мовознавців І. Свенціцького, І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Карманського та ін.

Продовження лінії зросійщення народної освіти. Нав'язування українським мовознавцям теорії класовості мови й схрещення мов у «новому вченні» М. Марра.

Виступ Сталіна в дискусії 1950 р. з питань мовознавства. Поряд із справедливою критикою вчення Марра обґрунтовуються антинаукові положення про майбутнє злиття мов, «курсько-орловський діалект» та ін.

Сміливий виступ під час дискусії академіка Л. Булаховського.

в) Викриття культу особи Сталіна. Засудження політики репресій, реабілітація заслужених письменників і вчених; повернення Б. Антоненка-Давидовича, В. Гжицького, З. Тулуб, мовознавця В. Ганцова та ін. Разом із тим – продовження лінії на зросійщення освіти, звуження сфери функціонування

української мови. Посилення політичних обвинувачень у націоналізмі й репресій проти «інакодумців» під час «застійного періоду». Обвинувачення в буржуазному націоналізмі мовознавців А. Матвієнко, З. Франко, за контакти із західними вченими – Ф. Жилка; письменників В. Стуса, В. Симоненка та ін.

г) Несумісність між реакційними, великодержавницькими обмеженнями української мови, звуження сфери її вживання з продовженням реальної мовотворчості українського народу, праці кращих діячів культури, письменників, учених, журналістів. Підкоряючись настановам КПРС, українські мовознавці, зокрема І. Білодід та ін. у 60 – 70-х роках вихваляли ленінську національну політику, однобічно трактували російсько-українські мовні зв'язки і двомовність, обґрунтовуючи теорію «двох рідних мов», пропагували концепцію соціалістичних націй і прискореного їх злиття.

Поряд з тим в Інституті мовознавства АН УРСР ім. О. Потебні та у ЗВО республіки видані були цінні дослідження з найважливіших проблем українського мовознавства. Створення п'ятитомного курсу сучасної української літературної мови, чотиритомного курсу «Історія української мови», академічного тлумачного словника української мови, серії перекладних і термінологічних словників. Видання двох томів діалектологічного атласу України.

Творчі здобутки кращих українських письменників Олеса Гончара, В. Сосюри, А. Малишка, М. Стельмаха, П. Загребельного, Л. Костенко, В. Симоненка та ін. Продовження літературної діяльності М. Рильського, М. Бажана, П. Тичини, Остапа Вишні, Ю. Яновського та ін. майстрів слова.

Проте навіть ця плідна робота не свідчила про перспективи подальшого розвитку української літературної мови, не обмежувала фактичного її витіснення з найважливіших сфер уживання.

5. Епохальні зміни в розвитку літературної мови за період здійснення державної самостійності України

Прийняття Верховною Радою Закону про мови 28 жовтня 1989 р. Заходи щодо його реалізації. Утворення при АН України наукового Інституту української мови. Історично правдиве розкриття етапів історії української мови, повна реабілітація культурних діячів і, зокрема, мовознавців, письменників. Поширення можливостей жанрово-стилістичного збагачення української літературної мови завдяки поверненню в культурний обіг творів В. Винниченка, М. Хвильового, О. Олеса, Б. Лепкого, Є. Маланчука, наукових праць І. Огієнка. Ю. Шевельова, М. Грушевського, М. Драгоманова та ін. корифеїв україністики. Залучення до роботи в Україні вчених-мовознавців діаспори. Нова редакція «Українського правопису» й дискусії щодо його застосування. Об'ємність завдань відтворення краси і сили української мови; її стосунків з мовами інших народів України. Певні недоліки й труднощі в реалізації Закону про мови й шляхи їх подолання. Робота педагогічної громадськості України в справі піднесення культури мови. Положення Конституції України щодо реалізації мовної політики. Обговорення нового проекту українського правопису, орієнтованого на реабілітацію орфографічних традицій та подолання розбіжностей з правописом діаспори. Закон «Про засади державної мовної політики» (2012 р.). Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.).

Проблема «суржику» як соціолінгвального явища та робота різноманітних мовознавчих установ, спрямована на подолання цього негативного прояву та ін.

Новий український правопис (2019 р.). Основні зміни.

Рекомендована література до теми

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1991. 231 с.
2. Беценко Т. Рильський – мовознавець. *Дивослово*. 2002. № 6. С. 50–52.
3. Біляев О. М. Мовна ситуація в Україні і завдання

лінгводидактики: (шляхи поліпшення навчання української мови та мов національних спільнот). *Відродження*. 1994. № 7. С. 4–6.

4. Бондаренко Н. Державна мова у контексті мовної освіти. *Дивослово*. 1996. № 4. С. 30–33.

5. Головащук С. І. Позамовна лексика творах Гончара. *Мовознавство*. 1988. № 6. С. 32–41.

6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 330 с.

7. Історія українського правопису : XVI – XX ст. : хрестоматія / за ред. В. В. Німчука та ін. Київ : Наукова думка, 2004. 584 с.

8. Масенко Л., Кубайчук В., Демська-Кульчицька О. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду : док. і матеріали. 2-ге вид., допов. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 399 с.

9. Мозер М. «Язичіє» – псевдотермін в українському мовознавстві. *Причинки до історії української мови* / за заг. ред. С. Вакулєнка. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI. С. 641–666.

10. Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: Історія «г». *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 3–9.

11. Німчук В. В. Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст. Київ, 2002. 116 с.

12. Німчук В. Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису (до 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 95–101.

13. Погрібний А. Державна мова як важіль українського державотворення. *Мовознавство* : доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгр. і україністів. Київ : Пульсари, 2002. С. 142–149.

14. Русанівський В. М. Сила і краса (Особливості мови творів В. Винниченка). *Українська мова і література в школі*. 1992. № 2. С. 41–46.

15. Русанівський В. М. Українська літературна мова в першій чверті XX століття. *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 12–16.

16. Сидяченко Н. Г. Мова Михайла Стельмаха. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 35–41.

17. Сидяченко Н. Г. Про особливості мовотворчості Ліни

Костенко. *Культура слова*. 2010. Вип. 73. С. 64–68.

18. Сологуб Н. М. Мовний світ Олеся Гончара / АН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; ред. Русанівський В. М. Київ : Наукова думка, 1991. 140 с.

19. Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст. *Мовознавство*. 1999. № 1. С. 7–21.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1

Вступ.

Розвиток літературно-писемної мови в Київській Русі та Галицько-Волинській державі

Контрольні питання

1. Функційна суть вивчення історії літературної мови.
2. Проблема періодизації історії української літературної мови.
3. Концепції Ст. Смаль-Стоцького, С. Обнорського, І. Огієнка, О. Шахматова про роль старослов'янської мови.
4. Старослов'янські (староболгарські) пам'ятки Київської Русі.
5. Давньоукраїнські живомовні елементи в літературній мові Київської Русі (на прикладах давніх пам'яток).
6. Поняття про київське «койне».
7. Давньоруська мова в юридичному й діловому стилях.
8. «Слово о полку Ігоревім» – пам'ятка староукраїнської літературної мови. П. Житецький про «Слово» й українські думи.
9. Галицько-Волинський літопис (XIII ст.) – українська мовна пам'ятка зі старослов'янськими елементами.

Робота з текстами

1. *«Слово про Закон і Благодать»* митрополита Іларіона в посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 23–24 або в посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 36–37.

2. *Переклади зі староболгарських оригіналів* (у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 36–40). Переклади на старослов'янську мову з грецьких оригіналів (у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 41).

3. *Остромирове Євангеліє* (1056 – 1057) у посібнику: Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ : Радянська школа, 1958. С. 93–94.

4. *«Руська правда»* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 15; у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 33–34).

5. *«Слово о полку Ігоревім»* (у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 50–51).

6. *Галицько-Волинський літопис* (у посібнику: Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ : Радянська школа, 1958. С. 96–98).

Література

1. *Волинь-Житомирщина* : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – № 22(II том). Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010.

2. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис : монографія. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 284 с.

3. Губерначук С. С. Прадавність української мови. Київ : Четверта хвиля, 2010. 352 с.

4. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

5. Найрулін А. О. До проблеми походження писемності й літературної мови в Давній Русі. *Східні слов'яни: історія, мова, культура, переклад* : матеріали. II Всеукр. наук.-практ. конф. Дніпропетровськ, 2003. С. 75–76.

6. Найрулін А. О. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов'яни: історія, мова, культура* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. Шепеля Ю. О. Т. 1. Дніпропетровськ : Наука і релігія, 2005. С. 81–84.

7. Найрулін А. О., Ніколаєнко І. О. Історія української

літературної мови : матеріали до вивчення курсу для студентів філологічних факультетів педагогічних університетів. 2-е вид., переробл. і доп. Луганськ : Альма-матер, 2004. 71 с.

8. Німчук В. В. Християнство й українська мова. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 11–30.

9. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української літературної мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14; 1998. № 1. С. 3–15.

10. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та інших мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «Спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 150 с.

11. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.

12. Пінчук С. П. «Слово о полку Ігоревім» : посіб. для вчителів. Київ : Радянська школа, 1990. С. 89–140.

13. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 112–114, 132–134.

14. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 3–47.

15. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.

Практичне заняття № 2

Розвиток української літературної мови періоду Великого князівства Литовського XIV – I пол. XVI ст.

Українська літературна мова під час національно-визвольного піднесення й створення української державності в XVII ст.

Контрольні питання

1. Короткі відомості про грамоти XIV – XV ст. у Великому князівстві Литовському. Особливості ділового стилю, що базується на живій розмовній мові українців і білорусів.
2. «Проста» мова як новий тип літературної української мови, орієнтований на живе розмовне мовлення.

3. Загострення суспільних суперечностей. Люблінська унія (1569), Брестська унія (1596). Полемічна література і її мова. Творчість Івана Вишенського.
4. Проникнення розмовної української мови до поважних творів. Вироблення слов'яноруського (слов'яноукраїнського) типу літературної мови.
5. Перші граматики й словники в Україні. Граматика М. Смотрицького і словник Памва Беринди.
6. Поширення освіти, друкарства, утворення міських братств, Острозька академія, Києво-Могилянська академія.

Робота з текстами

1. **«Перемишльська купча»** 1359 р. (у посібнику: Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ : Радянська школа, 1958. С. 37; у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 59).

2. **Пересопницьке Євангеліє** (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 44–45 (впр. 22(I); С. 45 – 46 (впр. 23(I); у посібнику: Безпалько О. П., Маштабей О. М., Шарпило Б. А. Збірник вправ з історичної граматики української мови. Київ : Радянська школа, 1958. С. 94–95).

3. **Уривки з творів І. Вишенського** (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 53–55 (впр. 27); у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 82–83.

Література

1. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

2. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

3. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 139–176, 201–214.

4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 47–75, 76–108.

5. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.

Практичне заняття № 3

Перемога «простой» мови як літературної мови формованої української нації. Розвиток літературної мови у XVIII ст.

Контрольні питання

1. Наростання живомовних елементів у інтермедіях.
2. Універсали Богдана Хмельницького.
3. Козацькі літописи (Самовидця, Граб'янки, Величка).
4. Мова міських «городських» книг.
5. Жива «проста» мова в драмі «Милость Божія».
6. Мова творів Климентія Зіновієва.
7. Розвиток української літературної мови у XVIII ст.
8. Період шукань нового типу літературної мови. Мова творів Івана Некрашевича та Григорія Сковороди.

Робота з текстами

1. *Інтермедії* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 67–70; у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 85–87).

2. *Охранна грамота Богдана Хмельницького* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 128–129).

3. *Козацькі літописи* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 132–136; у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 102–103).

4. *«Гродські» книги* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 119–120).

5. *«Милость Божія»* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 139–140).

6. *Уривки з творів Климентія Зіновієва* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 144–147).

7. *Уривки з творів Івана Некрашевича* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 152–155).

8. *Уривки з творів Григорія Сковороди* (у посібнику: Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс. Львів : Світ, 1993. С. 156 – 161; у посібнику: Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 105–109).

Література

1. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

2. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

3. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 139–176, 201–214.

4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 47–75, 76–108.

5. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.

Практичне заняття № 4

Функціонування національної літературної мови, побудованої на живомовній розмовній основі. Мовна творчість

І. Котляревського. Розвиток української літературної мови в I половині XIX ст.

Контрольні питання

1. Місце І. Котляревського в історії української літературної мови:

а) мовно-діалектна основа творчості І. Котляревського. Середньонадніпрянське мовлення й український фольклор;

б) трансформація бурлескного стилю в «Енеїді». Мовний реалізм «Наталки Полтавки»;

в) національно-патріотичні мотиви й соціальна критика в «Енеїді»;

г) синоніміка в мові «Енеїди»;

д) лексико-фразеологічне багатство мови творів

І. Котляревського.

2. Мовні особливості творів Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, поетів-романтиків (бажано підготувати доповіді у вигляді рефератів).

3. Культурний рух на початку XIX ст.

Література

1. Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 110–153.

2. Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. Київ, 1987. С. 140–255.

3. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

4. Іван Котляревський і світова культура : зб. наук. ст. – Опішне, 1999.

5. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 128–139.

6. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Вища школа, 1971. С. 261–291.

7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 146–169.

Практичне заняття № 5

Тарас Шевченко – реформатор сучасного типу української літературної мови

Контрольні питання

1. Синтетичний характер мовної спадщини Тараса Шевченка:
 - а) подолання діалектної обмеженості;
 - б) всеосяжність використання багатств народного мовлення;
 - в) трансформація фольклорних елементів;
 - г) історизми в мові творів Шевченка;
 - д) використання надбань староукраїнської літературної мови;
 - е) відображення у творчості Кобзаря народної лексики й фразеології, на відміну від мови його попередників (лексика гніву й соціально-визвольної боротьби, духовного світу народу);
 - ж) творче застосування старослов'янзмів, лексики і фразеології інших мов;
 - з) синонімічне багатство мови Шевченка.
2. Поєднання реалістичної й романтичної мовних партій. Т. Шевченко про силу слова.
3. Мовностилістичний аналіз творів Т. Шевченка, що вивчаються в школі (на вибір студента).
Перелік рекомендованих творів: «Катерина», «Думи мої...», «Кавказ», «Сон», «Гайдамаки», «Великий льох», «Невільник», «Варнак», «Неофіти», «Царі», «Марія».

Література

1. Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. С. 155–164.
2. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.
3. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. Київ : Обереги, 2004. 480 с.

4. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 140–147.

5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 170–220.

6. *Тарас Шевченко і європейська культура* : зб. пр. Міжнар. 33 наук. шевченківської конф., 20 – 22 квіт. 1999 р. / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / В. С. Бородін (гол. редкол.). Київ; Черкаси : БРАМА, 2000.

7. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.

Практичне заняття № 6

Проблеми розвитку української літературної мови та науки про мову в II половині XIX – на початку XX ст.

Контрольні питання

1. Журнал «Основа», діяльність П. Куліша.
2. Громади. Діяльність П. Чубинського, М. Драгоманова та ін.
3. Дискусії з мовознавчих питань в Західній Україні. Москвофіли і народовці. Лінія І. Франка і М. Грушевського в питаннях розвитку літературної мови.
4. І. Нечуй-Левицький у літературній творчості й мовознавчих дискусіях.
5. Розвиток жанрів і стилів української літературної мови в XIX – на поч. XX ст.
6. Роль Галичини в становленні уніфікованої української літературної мови.

Література

1. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

2. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.

3. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ :

Вища школа, 1971. С. 139–176, 201–214.

4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 47–75, 76–108.

5. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.

6. Франко З. Боротьба за українську мову в дожовтневий період. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 1–17.

Практичне заняття № 7 ***Розвиток української літературної мови*** ***після 1917 р. і до сьогодення***

1. Розвиток української літературної мови в УНР.
2. «Українізація» у 20-х роках, її наслідки. Припинення її за наказом Сталіна.
3. Правопис 1928 р. Його компромісний характер.
4. Правописи 1946, 1960, 1990, 1993, 2019 років.
5. Сучасні проблеми в розвитку української літературної мови.
6. Закон про мови, Закон «Про засади державної мовної політики», Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та Конституція як відображення мовної політики в Україні.

Література

1. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови: модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.

2. Закон України «Про засади державної мовної політики». *Урядовий кур'єр*. 2012. № 154. 29.08.12.

3. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/print>

4. Конституція України. Київ, 1996.

5. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 140–147.
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. С. 170–220.
7. Українська мова : енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського. Київ : Українська енциклопедія, 2000. 824 с.
8. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с.
9. Український правопис (2019). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ТЕМА: Первісна розмовна мова наших предків. Проблема давності українців. Дискусія про походження української мови.

МЕТА: Ознайомитися з різними гіпотезами науковців про походження української мови, зокрема опрацювати дослідження 20 – 30-х років, які в певний період були забороненими.

У результаті самостійної роботи студент повинен **знати:**

- наукові праці, у яких дискутується питання про походження української мови;
- обґрунтувати положення загальноприйнятої думки про автохтонність українців та давність української мови;

• найхарактерніші ознаки української мови;

уміти:

- пояснювати походження назв «Україна», «українська» мова;
- знаходити в текстах і пояснювати найважливіші ознаки української мови.

Основні базові знання, уміння та навички, необхідні для засвоєння теми: українська мова – національна мова української народу, одна із форм його національної культури; українська літературна мова – упорядкована форма загальнонародної мови; українська мова серед мов світу та ін.

Зміст теми:

1. Первісна розмовна мова наших предків. Проблема давності українців.
2. Дописемна історія мови.
3. Походження та розвиток літературно-писемної мови в Україні-Русі XI – XII ст.

МАТЕРІАЛ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкажіть про праїндоевропейську мову.
2. Коли виникла і як постала праслов'янська мова?
3. Які етапи в розвитку праслов'янської доби виділяє І. Огієнко?

4. Як різні вчені пояснюють розпад праслов'янської єдності? На який період він припадає?
5. Які племена відносяться до протоукраїнських?
6. Як виникла українська мова?
7. Як різними вченими пояснюється походження назви «Україна» та «українська» мова?
8. Як виникла літературно-писемна мова в Україні-Русі?

Завдання для самостійної роботи

I. Опрацюйте матеріал за монографією: І. Огієнко (Митрополит Іларіон) *Історія української літературної мови*. Київ : Либідь, 1995. С. 52–75.

II. Напишіть анотацію на 2 – 3 названі нижче праці:

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ, 1956. С. 104–125, 143–153.

2. Висоцький С. О. Київська писемна школа в XI – XII ст. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 3–12.

3. Глазова О., Косян Т. Матеріали до уроків української мови для 9 класу. *Дивослово*. 1995. № 8. С. 14–28.

4. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших. *Історія української мови* : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 206–225.

5. Єфремов С. О. *Історія українського письменства*. Київ : «Феміна», 1995. 688 с.

6. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Історія української мови* : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 16–37.

7. Півторак Г. *Українці: звідки ми і наша мова*. Київ : Наукова думка, 1993. 200 с.

8. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Історія української мови* : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 280–286.

9. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. Українська церковнослов'янщина. *Історія української мови* : хрестоматія /

упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 48–119.

10. Франко З. Г. Боротьба за українську мову в дожовтневий період. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 11–17.

11. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вічборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. *Історія української мови* : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 191–205.

III. Використовуючи опрацьований матеріал та знання суміжних тем, шкільні підручники, підготуйте матеріали до уроків української мови на одну з тем:

- значення мови як найважливішого засобу спілкування (5 кл.);
- краса й багатство української мови (6 кл.);
- поняття про літературну мову (7 кл.);
- походження й розвиток української мови (8 кл.);
- українська мова у світі (9 кл.).

Тестові завдання з курсу «Історія української літературної мови»

1. *Предметом курсу «Історія української літературної мови» є:*

- а) конкретні фонетичні та граматичні зміни в українській мові впродовж її становлення та функціонування;
- б) писемна та усна форми української літературної мови;
- в) вивчення загальних процесів формування лексичного складу, стильової різноманітності, вироблення лексичних, граматичних та правописних норм української мови, а також початків наукового її вивчення;
- г) загальні процеси розвитку, удосконалення й збагачення української літературної мови, формування її лексичних і стилістичних ресурсів.

2. *Які з перерахованих нижче типів літературно-писемної мови функціонували в Київській Русі:*

- а) церковнослов'янська та давньоруська;
- б) старослов'янська та староруська;
- в) церковнослов'янська та койне;
- г) проста та давньоруська.

3. *Які основні типи літературної мови функціонували в другій половині 14 – першій половині 16 ст.:*

- а) слов'яноруська та давньоруська;
- б) проста та польська;
- в) старослов'янська та руська;
- г) слов'яноруська та руська.

4. *Які основні типи літературної мови функціонували в другій половині 16 – кінці 17 ст.:*

- а) староукраїнська, проста;
- б) руська, церковнослов'янська;
- в) слов'яноукраїнська, проста;
- г) спільносхіднослов'янська, староукраїнська.

5. *Давньоруська мова – це:*

- а) жива народна розмовна мова;

- б) прामова української, білоруської та російської мов;
- в) літературно-писемна мова Київської Русі (України-Русі);
- г) єдина народна розмовна мова.

6. *Руська (літературно-писемна мова на українській народній основі) мова була державною мовою:*

- а) Великого Литовського князівства;
- б) Галицько-Волинської держави;
- в) Речі Посполитої;
- г) Київської Русі.

7. *Термін «київське койне» ввів:*

- а) Ю. Шевельов;
- б) О. Шахматов;
- в) І. Огієнко;
- г) С. Обнорський.

8. *«Пересопницьке Євангеліє» – це видатна пам'ятка:*

- а) церковнослов'янської мови;
- б) давньоруської мови;
- в) слов'яноукраїнської мови;
- г) простої мови.

9. *Хто перший увів до української графіки літеру г?*

- а) М. Смотрицький;
- б) І. Огієнко;
- в) П. Куліш;
- г) М. Максимович.

10. *Коли було здійснено перше видання сучасного українського правопису:*

- а) 1946;
- б) 1960;
- в) 1990;
- г) 2019.

11. *Кого вважаємо реформатором новітньої української літературної мови:*

- а) Т. Шевченка;
- б) І. Котляревського;
- в) П. Куліша;
- г) Г. Квітку-Основ'яненка.

12. *З якого часу починається етап нової української літературної мови?*

- а) з кінця XVIII ст.;
- б) з кінця XIX ст.;
- в) з кінця XX ст.;
- г) з кінця XVII ст.

13. *Визначте тип літературної мови «Слова о полку Ігоревім»:*

- а) народнолітературна (давньоруська) мова;
- б) старослов'янська мова;
- в) проста мова;
- г) книжно-слов'янська (церковнослов'янська) мова.

14. *Яка мова виконувала функції державної в Гетьманщині:*

- а) давньоруська;
- б) старослов'янська ;
- в) слов'яноукраїнська;
- г) проста.

Питання до модульної контрольної роботи № 1

1. Предмет історії української літературної мови. Функційна суть вивчення історії літературної мови.

2. Жанрово-стилістичне багатство літератури Київської Русі.

3. Назвіть і схарактеризуйте писемні пам'ятки Київської Русі (України-Русі) на старослов'янській основі та написані народно-літературною мовою із значним вкрапленням українізмів.

4. Поява й поширення друкарства в Україні, його вплив на формування української літературної мови.

5. Розкрийте поняття «давньоукраїнська мова», «давньоруська мова».

6. Мовностилістичні особливості «Слова про закон і Благодать» Іларіона

7. Стара українська літературна мова після татарської навали. Галицько-Волинський літопис.

8. Мова козацьких літописів.

9. Роль старослов'янської мови в розвитку старої української літературної мови (мови Київської Русі).

10. Мова полемічної літератури. Мовностилістичні особливості творів І. Вишенського.

11. Який тип літературної мови представлений автором «Слова о полку Ігоревім»? Наведіть приклади, користуючись текстом пам'ятки.

12. «Слово о полку Ігоревім» – визначна пам'ятка старої української літературної мови. П. Житецький про «Слово...».

13. Два типи літературної мови в Київській Русі й живе розмовне мовлення (київське «койне»).

14. «Руська» («українсько-білоруська») літературна мова XIV – XV ст. Мова українських грамот XIV – XV ст.

15. Пересопницьке Євангеліє як спроба «простої» мови.

16. «Перемишльська купча» – грамота XIV ст., що засвідчує виразні риси живої української мови того періоду.

17. Співвідношення «слов'яноруської» й «простої» мов у XVI – XVII ст.

18. Роль навчального й наукового закладу Києво-Могилянської академії у формуванні й удосконаленні української літературної мови.

19. Мовностилістичні особливості «Руської правди».

20. Перші граматики й словники в Україні.

21. Історичні умови розвитку літературної мови в Україні в II половині XVI – I половині XVII ст. Зв'язок культурного відродження з посиленням національно-визвольної боротьби. Наслідки Люблінської та Брестської уній.

22. Мова творів Г. Сковороди, його місце в історії української літературної мови.

23. Мовні особливості пам'ятки «Охранная Грамота Гетьмана Хмільницького Київскимъ мѣщанамъ».

Питання до модульної контрольної роботи № 2

1. Сучасні проблеми розвитку української літературної мови.

2. Роль Галичини в становленні уніфікованої української літературної мови.

3. Питання граматичної та лексикографічної нормалізації української літературної мови в II половині XIX – початку XX ст.

4. Значення творчості І. Котляревського в історії української літературної мови.

5. Перша граMATика живої української мови О. Павловського (1818 р.).

6. Словник Б. Грінченка, його визначне місце в розвитку української лексикографії.

7. Тарас Шевченко – реформатор нової української літературної мови й літературної мови на національній основі. У чому полягає геніальний синтез мовної творчості Т. Шевченка?

8. Мовні засоби комізму в «Енеїді» І. Котляревського.

9. Досягнення в галузі лексико-граматичної нормалізації української літературної мови в умовах суверенної України.

10. Розвиток жанрів і стилів української літературної мови в XIX – на початку XX ст.

11. Розвиток літературної мови та науки про мову періоду «розстріляного Відродження».

12. Закон про мови (1989 р.) та Конституція України про державний статус української мови. Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.).

13. Полеміка москвофілів і народовців у питаннях українського письма.

14. Питання розвитку української літературної мови в УНР (1917 – 1920 рр.).

15. Дискусії з мовознавчих питань у Західній Україні. Лінія І. Франка і М. Грушевського в питаннях розвитку літературної мови.

16. Місце Івана Котляревського в історії формування української літературної мови на національній основі.

17. І. Нечуй-Левицький у літературній творчості й мовознавчих дискусіях.

18. Труднощі й урядові перепони в нормалізації мови в Східній і Західній Україні.

19. Ввидання українського правопису 1946, 1960, 1990 та 1993 рр. Новий український правопис (2019).

20. Громади. Діяльність П. Чубинського, М. Драгоманова та ін.

21. Розвиток української літературної мови в 50 – 80-х рр. ХХ ст.

23. Правопис 1928 р. Його компромісний характер.

24. Твори Т. Шевченка на біблійну тематику, роль у них церковнослов'янізмів та живої розмовної мови.

25. Граматико-правописні питання в ХІХ – на початку ХХ ст.

26. Крилаті вислови у творах Т. Шевченка як джерело поповнення фразеологічного складу української літературної мови.

27. Зміни в останньому виданні українського правопису (2019 рік) з наведенням прикладів.

СЛОВНИК-МІНІМУМ¹

«Азбучна війна» – боротьба української громадськості Галичини в ХІХ ст. проти колонізаторських спроб латинізувати український алфавіт. Мали місце два спалахи «азбучної війни». Перший був викликаний появою 1834 р. «О wprowadzeniu abecadła polskiego do pismienictwa ruskiego» українського вченого Й. Лозинського, у якій він запропонував увести замість не відповідної фонетичній системі української мови «мертвої» кирилиці польський алфавіт (абетка). Другий спалах «азбучної війни» спричинила спроба губернатора Галичини 1859 запровадити в українських школах латинку законодавчим шляхом. Хвилю масового протесту проти цієї спроби, зокрема в пресі, з боку української інтелігенції підтримали відомі славісти П.-Й. Шафарик і Ф. Міклошич.

Берестяні грамоти – пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (ХІ – ХV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті. Вони більш-менш дотримувалися норм літературної мови, але багато неофіційних текстів дуже близькі до живої розмовної мови тих часів. Звідси цінність берестяних грамот для вивчення історії давніх східнослов'янських говорів, а також суспільних відносин, економіки тощо.

Високий стиль – один з трьох традиційних стилів («слогів»), що теоретично розроблялися й практично функціонували в Україні у ХVІІ – ХVІІІ ст. За теорією трьох стилів, високий стиль передбачав емоційно урочистий, пишномовний виклад, присвячений важливим подіям, особам, діянням богів, перемогам у битвах, доблесті героїв тощо. Вирізнявся широким використанням т. зв. прикрашальних мовних засобів, зокрема словесних (метафори, синекдохи, метонімії, антономасії, повтори, подвоєння, приєднання та ін.). Ним писалися епічні твори, героїчні поеми, трагедії, ораторські виступи, конклюдії (програми шкільних наукових диспутів), драми («Владимир» Феофана Прокоповича, «Воскресеніє мертвых» Георгія Кониського), казання Іоанікія

¹ У словнику-мінімумі використано матеріали, уміщені в енциклопедії «Українська мова» (Київ : Укр. енцикл., 2000).

Галятовського, Антонія Радивиловського, Данила Туптала (Дмитрія Ростовського), Стефана Яворського, твори С. Климівського, Г. Сковороди та ін. У II пол. XVIII ст. поступово виходить з ужитку, поступаючись книжно-урочистій манері викладу в українській літературній мові, що формувалася на народній основі.

Галицько-Волинський літопис – визначна пам'ятка української історіографії і літератури XIII ст. Складає частину Волинського літописного зведення кін. XIII – поч. XIV ст., найстарішим списком якого є Іпатіївський літопис. Продовжує попередні літописи – «Повість временних літ» та київський літопис. Складається з двох частин: Галицької, яка розповідає про події 1201 – 1261 рр. насамперед у Галицькій землі, зосереджуючи основну увагу навколо постаті князя Данила Романовича (Данила Галицького), та Волинської з описом подій 1262 – 1292 рр., що відбувалися у Волинських землях за князювання Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

ГраMATика О. Павловського – перша в українському мовознавстві друкована граMATика живої народної української мови. Написана до 1805, видана 1818 у Санкт-Петербурзі. Містить стислий виклад основних фонетичних та морфологічних особливостей української мови в порівнянні з російською, а також «Краткій малоросійській словар» з 1131 акцентованим словом у реєстрі та зразки живого мовлення й усної народної творчості, що відбивають мову здебільшого південно-східного мовного ареалу. У «ГраMATиці малоросійського нарѣчя» О. Павловського подано майже повну і в основному правильну характеристику фонетичної системи української мови. Більше неточностей, а іноді й помилкових положень, містить опис її морфологічних особливостей. Важливе значення для дальшого розвитку української мови мав фонетичний принцип правопису українських слів у граMATиці. З'явившись на початковій стадії розвитку української літературної мови, «ГраMATика малоросійського нарѣчя» О. Павловського справила великий вплив на наступні українські граMATики, чим значною мірою спричинилася до усталення в мові фонетичних, граMATичних і лексичних норм. Для

розуміння деяких особливостей «Граматики малоросійського нарѣчя» О. Павловського велике значення мало «Прибавленіє к грамматикѣ малоросійскаго нарѣчя», що вийшло 1822 року.

Давньоруська мова – одна з двох літературно-писемних мов Київської русі, що розвинулася на традиціях церковнослов'янської мови, народною основою її була, вірогідно, північнокиївська говірка давньоукраїнської мови.

Державна мова – закріплена традицією або законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громад, органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури, у сферах зв'язку та інформатики. Термін з'явився в часи виникнення національних держав.

Драгоманівка – фонетичний правопис, який виробила в 70-х рр. XIX ст. у Києві група українських філологів та інших культурних діячів (до неї входив і М. Драгоманов) під керівництвом П. Житецького для укладання словника української мови. За цим правописом, що продовжував уже набуті традиції фонетизації української орфографії, кожен звук позначався окремою літерою, а тому з азбуки були вилучені всі літери, які означали два звуки (**с, і, щ, ю, я**, а також **й**), уведено латинську літеру **j** і запропоновано передавати всі йотовані сполучення **je, ji, ja** (на початку слова і в середині після голосних та твердих приголосних) або **ѡа, ѡе, ѡу** (після приголосних для позначення їх м'якості: **синѡа, синѡе, синѡу, порѡадок**). Африкату **щ** послідовно передавали через буквосполучення **шч**: **дошч, шчока**; закінчення дієслів **-тѡся** здебільшого передавалося через **-тѡа** (**борітѡа, сподівајетѡа**) тощо.

Другий південнослов'янський вплив – вплив південнослов'янської писемності на східнослов'янську, пов'язаний з реформаторським культурно-освітнім рухом XIV ст., започаткованим на Афоні (Греція) й поширеним у православних країнах Балкан, з орфографічними реформами патріарха Єфимія в Болгарії в кінці XIV ст. та Костянтина Костенецького в Сербії на початку XV ст. В Україні цей вплив відчувався з кінця XIV ст. і тривав до 20-х рр. XVII ст. включно, проте він не спричинив радикальних змін у традиційному

правописі. З останньої чверті XIV ст. починається процес унормування староукраїнського графіко-орфографічного узусу релігійного письменства, який триває протягом століть (до 1619 р.) у змаганні та взаємодії двох правописних систем: давньоукраїнської і південнослов'янської. Це призвело до вироблення на кінець XVI – початок XVII ст. більш-менш унормованої системи правопису, що складалася з орфограм давньоукраїнських, нових староукраїнських (напрацьованих у XIV – XV ст. і закріплених у XVI ст.) та південнослов'янських. Правописна система ділової писемності, ґрунтуючись на давньоукраїнських орфограмах, розвивалася поступово й майже самостійно.

Емський акт 1876 – таємне розпорядження російського уряду, підписане 18(30).V.1876 Олександром II у м. Емсі (Німеччина), про заборону друку і ввезення з-за кордону до Росії без спеціального дозволу українських оригінальних та перекладних книжок і припинення театральних вистав українською мовою, а також друкування українських текстів до музичних нот. Дозволялося лише друкувати історичні пам'ятки та художні твори, але на основі російського алфавіту. Був свого роду доповненням до Валуєвського циркуляра 1863 р. Підставою для прийняття Емського акта 1876 р. стала доповідна записка цареві з Київського навчального округу про т. зв. українофільський рух, що начебто загрожував державній єдності Росії. Емський акт 1876 р. був спрямований на придушення спроб національно-культурного відродження, даліше зросійщення українського населення. Під впливом громадськості царський уряд змушений був згодом певною мірою послабити цензурний тиск: 1881 р., наприклад, дозволено ставити на сцені також драматичні твори українською мовою; після 1905 р. – видавати окремі україномовні книги. Емський акт 1876 р. не був скасований, але втратив чинність після російської революції 1905 р.

Єдиний мовний режим у школі – система вимог до усного й писемного мовлення учнів і вчителів, що полягає в дотриманні норм літературної мови. Спрямований на забезпечення у школі мовленнєвої культури. Відповідно до єдиного мовного режиму слід уникати змішування слів і форм української та інших мов,

зокрема російської (т. зв. суржик), запобігати лексичним, граматичним, орфографічним і пунктуаційним помилкам учнів та виправляти їх, грамотно оформляти плакати, стінні газети, оголошення, шкільну документацію, дотримуючись прийнятого порядку ведення зошитів і різних записів з усіх предметів. Виконання вимог єдиного мовного режиму має бути предметом постійної уваги методичних об'єднань учителів та педагогічної ради школи. Важливо також залучати учнів до активної боротьби за культуру мовлення (участь у лінгвістичних конференціях, мовних вечорах, вікторинах, іграх, у виготовленні плакатів і стендів – «Люби і знай рідну мову», «Моя мова – мій друг», «Чи правильно ми говоримо (пишемо)?», «Як навчитися писати диктанти», «Вимоги до твору» та ін.).

Закон УРСР «Про мови в Українській РСР». Прийнятий Верховною Радою РСР 28 жовтня 1989 р. Потреба в державному статусі української мови в республіці була викликана складною *мовною ситуацією*, передусім звуженням сфери її функціонування у 30 – 80-і рр. Питання про державний статус української мови було порушено діячами культури, зокрема письменниками на зборах, пленумах і з'їзді СПУ. На установчих зборах Товариства української мови ім. Т. Шевченка 9 – 10 лютого 1989 р. (з жовтня 1991 р. – Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка) схвалено проєкт Закону, що його згодом доопрацювала робоча група ВР УРСР. Проєкт документа було опубліковано 5.IX.1989 для всенародного обговорення.

Закон про мову містить 6 розділів (40 статей). У ньому зазначається, що закон регулює суспільні відносини у сфері всебічного розвитку й уживання української та інших мов, якими користується населення республіки, у державному, економічному, політичному й господарському житті, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її культури й мови. Українська мова проголошується *державною мовою* в Україні.

Історія української літературної мови – 1) частина історії української літературної мови і культури, що засвідчує появу

та поширення літературних писемних пам'яток, створених за відповідними мовностильовими нормами; історія писемних і усних стилів української літературної мови; процес становлення і функціонування літературних мов; 2) навчальна дисципліна. Історія української літературної мови пов'язана з суспільними, економічними, культурними умовами життя українського народу, станом освіти, науки, книгодрукування, розвитком мистецтв, відбиває офіційний статус літературної мови в державі – її поліфункційність чи обмежені культурно-національні функції.

Як навчальна дисципліна історія української літературної мови сформувалася в 40 – 50-х рр. ХХ ст. Коло проблем, що становлять предмет її вивчення, охоплює періодизацію історії української літературної мови, визначення загальних тенденцій розвитку літературної мови, відображених у граматиках, словниках, а також у текстах, що репрезентують різні стилі; визначення ролі стилів індивідуальних у загальному процесі стильової диференціації літературної мови, нормалізацію й кодифікацію літературних мов. Різні періоди в історії української літературної мови й відповідні літературно-писемні пам'ятки вимагають особливих методів аналізу, різного наукового інструментарію в описі досліджуваного історичного процесу. Порівняльно-історичний метод переважає при аналізі мовних пам'яток ХІ – ХVІІ ст. Лінгвостилістичні методи застосовуються при вивченні сучасної літературної мови. Наукова база історії української літературної мови потребує значної кількості словників і загальномовних, і *мови письменників словників*. Історія української літературної мови як соціолінгвістична дисципліна ґрунтується на фактах соціології, історії, зокрема історії національної культури.

Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад і визначний культурно-освітній центр в Україні в ХVІІ – ХVІІІ ст. Її роль в історії української мови величезна. Мовознавчі студії Києво-Могилянської академії (1632 – 1819 рр.) були спрямовані на піднесення престижу церковнослов'янської (слов'янської, слов'яно-руської, славенської) і української (за тодішньою термінологією – «руської», «малоруської», «козацької» та ін.) мов, а також

на багатомовність, що полягала у викладенні навчальних курсів різними мовами, у вивченні кількох мов. Викладання в академії здійснювалося латинською, грецькою, польською, церковнослов'янською, тогочасною українською (книжною) літературними мовами. У різних формах вивчалися латинська, грецька, церковнослов'янська, польська, українська літературна мови, староеврейська, пізніше – німецька, французька; з початку XVIII ст. вивчається російська мова.

Київський літопис – одна з найдавніших пам'яток історії та літератури Київської Русі, складова частина Іпатіївського списку. Є продовженням *«Повісті временних літ»* і попередником *Галицько-Волинського літопису*, охоплює події 1118 – 1200 рр.

Київське койне – спільна розмовна мова, яка утворилася в Києві, де здавна проживали представники різних українських та східнослов'янських племен (полян, деревлян, сіверян, кривичів, новгородських словен та ін.), унаслідок стирання різних відмінностей між племінними діалектами зазначених племен і створення на цій основі наддіалектної мови, яка лягла в основу давньоруської літературної мови.

Конфесійний стиль (від лат. *confessio* – визнання) – стильовий різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби суспільства. Це стиль перекладної культової (Біблія, житія, апокрифи тощо) й оригінальної (проповіді, послання, тлумачення Святого Письма, молитви, складені священнослужителями української церкви) літератури.

Крехівський Апостол – визначна рукописна пам'ятка української мови II половини XVI ст. (після 1563 р.). Знайдений у Крехівському монастирі на Львівщині, зберігається в ЛНБ ім. Стефаника НАН України. Пам'ятку виявив і подав про неї відомості Й. Боцян 1925 р., докладно описав І. Огієнко. Крехівський Апостол – анонімний творчий переклад (зі значними скороченнями або доповненнями тексту оригіналу) апостольських діянь та послань з Радзівіллівської Біблії 1563 р.

Кулішівка – український фонетичний *правопис*, застосований П. Кулішем у *«Записках о Южной Руси»* (т. 1, 1856) та в *«Граматці»* (1857), а потім використаний у журналі

«Основа», який видавали 1861 – 1862 рр. у Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш.

Максимовичівка – історико-етимологічний правопис, опрацьований і теоретично обґрунтований М. Максимовичем у передмові до збірки «Малоросійські пісні» (1827, розділ «Зауваження до правопису й вимови слів») та листі до Г. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» (1841). В основі – історико-етимологічна орфографія І. Котляревського з істотними додатками, спрямованими на те, щоб при збереженні існуючої форми слова створити певну можливість передавати на письмі діалектні особливості укр. мови.

Низький стиль – один з трьох традиційних стилів («слогів»), що теоретично розроблялися й практично функціювали в Україні у XVII – XVIII ст. низький стиль передбачав емоційно нейтральний, простий виклад, присвячений буденним предметам і темам (сільськогосподарській праці, повсякденному побуту, сімейним стосункам, діловим зв'язкам), з використанням звичайних неприкрашених слів і мовних засобів. *Метафори* або зовсім не вживалися, або були нескладними. Цей стиль ґрунтувався переважно на живій народній мові, не тільки на її лексиці й фразеології, а й на особливостях фонетичної й граматичної будови. Книжно-традиційні засоби, як і в *новій українській літературній мові*, були стилістично маркованими і призначалися для урочисто-піднесеного або зниженого сатирично-гумористичного зображення. Низьким стилем писалися численні сатирично-гумористичні вірші-травестії, вірші-орації, вірш. оповідання, інтермедії, діалоги.

Норма мовна – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку *мови і суспільства*. Мовна норма – головна категорія *культури мови*, а також важливе поняття загальної теорії мови. Розрізняють єдино можливі, обов'язкові мовні норми, які відбивають характерні ознаки системи мови, і норми *літературної мови*.

В історії української літературної мови відбивається змагання літературних норм, властивих східній і західній писемно-літературним практикам (варіантам української

літературної мови), витворення на спільному мовно-культурному ґрунті єдиних літературних норм української мови. Усталенню цих норм в укр. мові сприяла наукова і видавнича діяльність І. Огієнка. Програмним гаслом журналу «Рідна мова», що його заснував і редагував протягом 1933 – 1939 рр. І. Огієнко у Варшаві, було твердження: «Для одного народу – одна літературна мова, один правопис». Становленню мовної норми в українській пресі присвятив ґрунтовні дослідження М. Жовтоброх. Питання літературної норми висвітлюють у збірнику «Культура слова».

Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва XVI ст. Один з перших українських перекладачів канонічного тексту, здійснений 1556 – 1561 рр. Михайлом Василевичем із Сянока та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм у с. Двірці та м. Пересопниці на Волині (тепер село Рівне Рівненського р-ну Рівненської обл.). Написане на пергаменті пізнім уставом чорним чорнилом і циноброю (червоною фарбою). У рукописі є ще «дрібне письмо», яким виписані всі приписки, післямова тощо. Пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення *історії української мови* на всіх її рівнях та взаємодії народнорозмовних і книжних елементів в українській літературно-писемній мові XVI ст. У ній чітко проступають риси живої народної мови.

«Повість временних літ» – визначна пам'ятка історіографії й літератури Київ. Русі, літописне зведення, складене у Києві на поч. XII ст. Написана мовою, близької до живої народної з нашаруванням церковнослов'янських елементів. Стиль лаконічний, місцями урочистий. «Повість временних літ» наклала відбиток на все наступне літописання східних слов'ян. Рукопис другої редакції зберігається в Російській національній бібліотеці (С.-Петербург). Вільний переклад пам'ятки сучасною українською мовою здійснили В. Блинець, Л. Махновець, В. Яременко.

«Погодіна-Соболевського теорія» – умовна назва за прізвищами двох найбільш відомих авторів антинаукової теорії про російський етнічний характер населення Наддніпрянщини (зокрема, Києва й Київщини) за часів

Київської Русі й неавтохтонність українського населення на цій території. Постала як новий етап боротьби російської шовіністичної науки з українським національним відродженням у XIX ст., коли передовою славістичною думкою було доведено самотність укр. народу та його мови, що до цього трактувалася в Росії лише як наріччя російської.

«Проста мова» – примхливе поєднання церковнослов'янських і давньоруських книжних елементів з українізмами та полонізмами, які проникали через посередництво польської мови. Застосувалася в усіх жанрах літератури й ділового письменства другої половини XVI – XVIII ст.

Середній стиль – один з трьох традиційних стилів («слогів»), що теоретично розроблялися й практично функціювали в Україні у XVII – XVIII ст. Його властивості розкривалися в зіставленні з *високим стилем* і *низьким стилем*, отже, у трихотомічній класифікації він був ніби своєрідною проміжною ланкою. За *теорією трьох стилів*, середній стиль передбачав емоційно спокійний, помірно прикрашальний виклад, присвячений менш важливим предметам і темам, ніж у високому стилі. Слова й стилістичні фігури в ньому більш-менш прямо співвідносилися з реаліями і поняттями середнього рівня. З високого стилю запозичувалися т. зв. прикрашальні мовні засоби, з низького – прості, звичайні. Перевага надавалася частковим метафорам, не надто вишуканим судженням тощо. Середній стиль спирався на живу народну українську мову, особливо її лексику й фразеологію, менше – на її фонетичні й граматичні форми.

Скоропис – різновид *письма* давніх кириличних рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу у зв'язку із застосуванням писемності не тільки для потреб вищої культури, а й для задоволення практичних цілей. У східних слов'ян з'явився в XIV ст. за панування *уставу*, але поширився разом з *івустановою*; у XVI – XVIII ст. вже домінував у ділових записках.

Слов'янорусська (слов'яноукраїнська) мова – церковнослов'янська мова, мова зі східнослов'янськими, українськими нашаруваннями у фонетиці, морфології й лексиці.

Уживалася майже виключно в церковнослужбовій літературі, при чому інша церковна література, розрахована «*для лепшого виrozumлення людю христiанського посполитого*», писалася (або перекладалася) «простою мовою».

«Слово о полку Игоревім» – найвидатніша світська пам'ятка Київської Русі XII ст., шедевр світової літератури, створений під враженням походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та ін. Руських князів проти половців 1185 р. Поразка русичів послужила авторові приводом для пекучих роздумів про долю рідної землі і народу, про необхідність всенародного єднання для відсічі ворогам. Автор невідомий, але це високоосвічена й талановита людина. «Слово» – глибоко патріотичний твір, йому притаманні ліризм, драматизм багатство та оригінальність *поетики*, яскравість картин і образів. Основою мови «Слова» є народнопоетична стихія, тогочасна жива розмовна мова.

Старослов'янська мова – перша фіксована писемними пам'ятками літературна мова слов'ян, що утворилася на основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови та книжно-писемних традиціях давньогрецької мови (літературної мови Візантії).

Староукраїнська літературна мова – поширена в XIV – XVIII ст. в Україні, Білорусі, а частково і в прилеглих землях (Польщі, Молдові) мова юридичних документів, згодом – конфесійної, полемічної, художньої, проповідницької, історіографічної, частково наукової літератури. Українська й білоруська писемні мови XIV – I пол. XVI ст. представлені головним чином юридичними документами: дарчими й купчими грамотами, заповітами тощо.

Сучасна українська літературна мова – мова сучасних засобів масової інформації, ділового спілкування, науки, освіти, художньої творчості, розмовного стилю. У широкому розумінні ототожнюється з новою *українською літературною мовою* (у сучасних словниках, граматиках саме в такому розумінні використовуються тексти нової української літературної мови, що сприймаються сучасними читачами як нормативні). У вузькому розумінні – *літературна мова*, яку вживають три останні покоління учасників мовної комунікації, тобто часові

межі її охоплюють 60 років. Визначальними для неї є літературні норми, яких дотримується середнє, найактивніше в суспільному житті, покоління.

Трьох стилів теорія – традиційне для Європи доби Відродження і бароко вчення про поділ мови на три стилі («слоги»): високий, середній і низький. Успадкована з античних часів, зокрема через олександрівську філологічну школу. В Україні розроблялась у XVII – XVIII ст. викладачами Києво-Могилянської академії. Поділ на стилі передбачав обов'язкову залежність між предметами викладу, тематикою й добром мовних засобів та жанрів. Певною мірою він перетинався із структурно-типологічним поділом літературної мови на слов'яно-руську, книжну українську й живу народну.

Українізація – розширення суспільних функцій української мови, упровадження її до офіційного вжитку в державних, політичних, громадських і культурно-освітніх установах та організаціях у 20-х рр. на території УРСР та в місцях компактного проживання українців в інших республіках СРСР.

Українська мова – мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами: у Росії, Білорусі, Казахстані, Польщі, Словаччині, Румунії, Канаді, США, Австралії та ін. країнах. Українська мова входить до другого десятка найпоширеніших мов світу, нею розмовляє близько 45 млн. людей.

Устав – різновид письма давніх кириличних рукописів. У слов'янській писемності з'явився на основі візантійського літургійного уставу (унціального письма) з появою перших богослужбових Книг (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава 1073 р. та ін.).

Церковнослов'янська мова – територіальний варіант старослов'янської мови, яка виконувала функції церковної мови на певній слов'янській території, унаслідок чого в її мовну основу проникали живомовні елементи інших слов'янських мов. Розрізняють кілька локальних ізводів (варіантів) цієї мови: руський, болгарський, сербський та ін. В Україні проіснувала до кінця XVIII ст.

«Ярижка» (від назви кириличної літери «Ѣ» – ери) – офіційний правопис, який використовувався у Східній Україні

в 1876 – 1905 рр. після *Емського акта 1876 р.* про обмеження вживання української мови, унаслідок чого всі українські тексти почали друкувати російською абеткою без будь-яких її змін і згідно з тодішнім російським правописом.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Базова

1. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практик. курс. Львів : Світ, 1993. 376 с.
2. Блик О. П. Історія української літературної мови. Практичні заняття. Київ : Вища школа, 1987. 208 с.
3. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Либідь, 1995. 296 с. Або: URL : <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu.htm>.
4. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. 423 с.
5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ : АртЕк, 2001. 392 с. Або: URL : <http://litopys.org.ua/rusaniv/ru.htm>.
6. Найрулін А. О., Ніколаєнко І. О. Історія української літературної мови : матеріали до вивчення курсу для студ. філол. фак. пед. ун-тів. 2-е вид., переробл. і доп. Луганськ : Альма-матер, 2004. 71 с.

Допоміжна

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1991. 231 с.
2. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Історичний коментар до української мови Київ : Вид-во АН УРСР, 1956. 220 с.
3. Висоцький С. О. Київська писемна школа X – XII ст. (До історії української писемності). Львів – Київ – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1998. 247 с.
4. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). Київ : Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1961. 284 с.
5. Глущенко В. А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О. О. Шахматова. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 18–25.

6. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських. *Зібрані статті*. III. Історія української мови. Мюнхен, 1993. С. 4–30.
7. Горбач О. Засади періодизації української літературної мови та історичні етапи її розвитку. *Зібрані статті*. III. Історія української мови. Мюнхен, 1993. С. 31–52.
8. Гриценко Павло. Мова. *Українці : іст.-етногр. моногр. : у 2 кн. / за ред. А. Пономарьова*. Опішне : Укр. народознавство, 1999. Кн. 1. С. 123–131.
9. Губерначук С. Трипілля і українська мова. Київ : Фенікс, 2005. 232 с.
10. Даниленко А. «Пиши, як говориш...», або чому Пантелеймон Куліш не став творцем сучасного українського правопису. *Мовознавство*. 2012. № 4. С. 37–54.
11. Дзюба О. М., Павленко Г. І. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – середина XVII ст.) : посіб.-довідник. Київ : «АртЕк», 1998. 200 с.
12. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Ретіпа, 1995. 686 с. Або: URL : http://www.ukrcenter.com/!FilesRepository/Literature%5C_Upload3/8a2741a5-70bd-4b1f-833a-4c54e3a0a27e.pdf.
13. Жанри і стилі в історії української літературної мови / В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін. ; відп. ред. С. Я. Єрмоленко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1989. 288 с.
14. Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. Київ : Наукова думка, 1987. 328 с.
15. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наукова думка, 1979. 367 с.
16. Жовтобрюх М. А. Українська грамати́ка І. С. Нечуя-Левицького. *Мовознавство*. 1989. № 1. С. 34–37.
17. Завальнюк І. Я., Савчук Т. В. Історія української літературної мови : модульний курс : навч. посіб. Вінниця : Ландо ЛТД, 2012. 363 с.
18. Закон України «Про засади державної мовної політики». *Урядовий кур'єр*. 2012. № 154. 29.08.12.

19. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 21. Ст. 81. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19/print>

20. Історія української мови: Лексика і фразеологія / В. О. Винник, В. Й. Горобець, В. Л. Карпова та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 743 с.

21. Історія української мови : метод. рек. до курсу історичної граматики української мови / упоряд. С. П. Бевзенко. Одеса, 1981. 50 с.

22. Історія української мови: Морфологія / С. П. Бевзенко та ін. Київ : Наукова думка, 1978. 539 с.

23. Історія української мови: Синтаксис / Г. П. Арполенко та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 503 с.

24. Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

25. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3–11.

26. Конобродська В. Л. Історія української літературної мови. Практичні заняття : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Житомирський держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка. Житомир : [б.в.], 2002. 200 с.

27. Крижко О. А. Історія української літературної мови. Кредитно-модульний курс : навч. посіб. для студ. напряму «Філологія». Бердянськ, 2008. 156 с.

28. Лиса Г. Вь лѣто SX. *Культура слова*. 1996. № 46–47. С. 94–99.

29. Мала філологічна енциклопедія / уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2007. 478 с.

30. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму. Київ : ТОВ «Видавництво „Кліо”», 2017. 240 с.

31. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. *Культура слова*. 1996. № 46 – 47. С. 3–22.

32. Матвіяс І. Г. Творчість Івана Франка на тлі історії української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 18–24.

33. Матвіяс І. Г. Діалектна основа української літературної мови в першій половині XIX століття. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 35–36.

34. Мацько Л. І., Христенюк В. Ф. Актуальні питання історії української літературної мови. Київ : НПУ, 2003. 64 с.

35. Мозер Міхаель. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / пер. з нім. Володимир Кам'янець. Львів : Українознавча наук. б-ка НТШ, 2012. Ч. 32. 328 с.

36. Мойсієнко В. Удосконалення пам'яток – шлях до інтенсифікації та об'єктивності досліджень з історії мови. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 84–90.

37. Найрулін А. О. Ретроспективний огляд української літературної мови (жива розмовна українська мова як джерело мови книжно-писемної). *Слов'яни: історія, мова, культура* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. Т. 1. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. С. 81–84.

38. Осінчук Юрій. Антропонімікон давньоукраїнського періоду: народнорозмовні вкраплення (на матеріалі Добрилового Євангелія 1164 року). *Писемні пам'ятки: сучасне прочитання* / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. С. 156–170.

39. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVI ст. на народній основі. Київ : Наук. думка, 1979. 143 с.

40. Писемні пам'ятки: сучасне прочитання / відп. ред. Г. Дидик-Меуш. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 232 с.

41. Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними. *Мовознавство*. 1984. № 6. С. 9–21.

42. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві литовському і проблема розмежування українських і білоруських писемних пам'яток. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 18–23.

43. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Академія, 2001. 152 с.

44. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наук. думка, 1993. 200 с. Або: URL : [http://inmo.org.ua/assets/files/lib/Pivtorak.%20Ukrayintsi.%20Zvidky%20my%20i%20nasha%20mov%20\(1993\).pdf](http://inmo.org.ua/assets/files/lib/Pivtorak.%20Ukrayintsi.%20Zvidky%20my%20i%20nasha%20mov%20(1993).pdf).

45. Різників О. С. Спадщина тисячоліть: українська мова. Чим вона багатша за інші? Вид. 2-ге, доп. та переробл. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 192 с.

46. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3–6.

47. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ : Наукова думка, 1985. 231 с.

48. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю : монографія / Національна академія наук України. Інститут мовознавства імені О. О. Потебні. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 628 с.

49. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. URL : <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>.

50. Український правопис (2019). URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>.

51. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2015. 656 с.

52. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст. : монографія. Хмельницький : ФОП Гонта А. С., 2017. 448 с.

53. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських мов: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

54. Шевельов Юрій. Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. Кн. I. Мовознавство. 583 с.

55. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта 2002. 1056 с.

56. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947 – 1953 рр.). Київ : Темпора, 2012. 664 с.

ЗМІСТ

Передмова	4
МОДУЛЬ А	
1. Основні поняття й зауваження до теми «Вступ»	6
2. Основні поняття й зауваження до теми «Розвиток літературно-писемної мови в Київській Русі та Галицько-Волинській державі»	14
3. Літературно-писемна мова української народності (етносу) XIII – XVII ст.	31
4. Розвиток української літературної мови напередодні й у час визвольної війни 1648 – 1654 рр. Відродження й збагачення української культури, літературної мови в українській державі XVII – поч. XVIII ст.	44
МОДУЛЬ В	
5. Нова українська літературна мова. Формування національної літературної мови, побудованої на живомовній загальнонародній основі. Попередники Т. Шевченка. Т. Шевченко – реформатор сучасного типу української літературної мови	57
6. Загальна характеристика розвитку української літературної мови в II половині XIX – на початку XX ст.	75
7. Розвиток літературної мови в західній Україні	78
8. Розвиток української літературної мови в післяреволюційний період	81
Плани практичних занять	89
Методичні рекомендації для організації самостійної роботи	100
Тестові завдання з курсу «Історія української літературної мови»	103
Питання до модульної контрольної роботи № 1 з курсу «Історія української літературної мови»	106
Питання до модульної контрольної роботи № 2 з курсу «Історія української літературної мови»	107
СЛОВНИК-МІНІМУМ	109
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ	122

Науково-методичне видання

**Найрулін Анатолій Олександрович
Ніколаєнко Ірина Олександрівна**

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

**Матеріали до вивчення курсу
для здобувачів освіти філологічних факультетів
педагогічних університетів**

За редакцією авторів

Здано до склад. 30.06.2021 р. Підп. до друку 30.06.2021 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 7,32. Наклад 80 прим.

Видавець

**Видавництво Державного закладу «Луганський
національний університет імені Тараса Шевченка»**
пл. Гоголя, 1, м. Старобільськ, 92703. Т/ф: (06461) 2-26-70.
*Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від
09.04.2009 р.*